

Tweemaal zes fouten

Over de *bis senos uechros* in de *Hisperica Famina*

door

Karlijn Lem

1052277

Bachelorscriptie

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur

Faculteit der Letteren

Radboud Universiteit Nijmegen

Onder begeleiding van dr. Leon ter Beek

Mei 2023

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1. Wat zijn de <i>bis senos uechros</i> ?	5
2. Wat is de betekenis van en het antwoord op regel 132?	15
3. Wat is de structuur van de regels 1-132?.....	21
4. Wat voor een soort tekst is de <i>Hisperica famina</i> ?	31
Bibliografie	47

Inleiding

De *Hisperica famina* (hierna HF) is een korte tekst, waarschijnlijk afkomstig uit de zevende eeuw, die de gebeurtenissen beschrijft die zich afspelen in en rond een Iers klooster. De verteller (en mogelijk ook auteur) van de HF is een eerstejaarsstudent uit Groot-Brittannië, die naar Ierland is gekomen om aan het klooster theologie te studeren, zoals in de zevende eeuw gebruikelijk was voor Engelse jongeren.¹ Hij raakt in een discussie verwickeld met een ouderejaars, die de nieuwkomer ervan beticht nog helemaal geen Hisperisch Latijn te kunnen, terwijl hij er zelf al heel goed in is. Hisperisch Latijn is een bijzondere, artificiële variant van het Latijn die in Ierland gebruikt werd in het klooster en in de kerk.² De HF is in deze variant van het Latijn geschreven. In Ierland werd Latijn niet als moedertaal geleerd, maar enkel gebruikt door de Ierse kerk.³ Kennis van het Latijn werd dus niet mondeling opgedaan, maar via geschreven bronnen zoals grammatica's en glossaria.⁴ Via deze grammatica's en glossaria kwam men met verouderde en buitenlandse, met name Griekse en Hebreeuwse, woorden in aanraking. Omdat men Latijn niet als moedertaal sprak, was het lastig om de 'vreemde' woorden van de in het Latijn veelgebruikte woorden te onderscheiden. Geleidelijk aan ontstond het Hisperisch Latijn, dat berucht is om zijn vreemde woorden, bijzondere woordvormingen en afwijkende spelling.⁵

Er zijn vier versies overgeleverd van de HF: de A-, B-, C- en D-tekst. Van deze vier versies is de A-tekst (612 regels) het langst, en deze versie is de enige die als complete tekst kan worden gelezen, omdat er geen zichtbare lacunes in de tekst zitten. Van de B-tekst (217 regels) zijn fragmenten over: de openingsverzen ontbreken en er zitten lacunes in de tekst. De C-tekst bevat 223 woorden en is waarschijnlijk een glossarium van een versie die niet overgeleverd is. De D-tekst bestaat uit slechts 150 (halve) regels.⁶ In dit onderzoek zal enkel de A-tekst van de HF gebruikt worden, omdat deze tekst het meest compleet is overgeleverd. Om die reden is door anderen met name naar de A-tekst onderzoek gedaan. Dit betekent weliswaar dat in dit onderzoek de gebaande paden betreed zullen

¹ Gerbrandy (2020), 61-2. Zie Gerbrandy (2020), 67-8 voor meer uitleg over de verteller van de HF.

² Hisperisch Latijn staat ook bekend als Hiberno-Latijn, naar Hibernia, de Latijnse naam voor Ierland.

³ Bieler (1954), 92.

⁴ Löfstedt (1979), 165.

⁵ Enkele bijzonderheden zijn de zelfstandige naamwoorden op *-men*, zoals *specimen* in plaats van *species*, en de bijvoeglijke naamwoorden op *-fer* en *-ger*, zoals *propriiferum* in plaats van *proprium*. Verder was het gebruikelijk om woorden te gebruiken in een andere betekenis dan hun hoofdbetekenis, zoals metoniemen. Ook gebeurde het veel dat woorden werden gevormd op basis van het verkeerd lezen van een glosse. Verder werden vaak obscure woorden gebruikt in plaats van veelgebruikte, en werd soms een etymologie van een woord gegeven in plaats van het woord zelf. Een mooi voorbeeld van het gebruiken van een etymologie in plaats van een woord is te vinden in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek. Voor meer informatie over Hisperisch Latijn, zie Bieler (1954), 92-5, Herren (1974), 45-9 en Löfstedt (1979), 161-9.

⁶ Herren (1974), 7-11.

worden, maar aangezien er nog altijd geen consensus is over de interpretatie van de A-tekst, kan dit onderzoek een hopelijk nuttige bijdrage leveren aan de discussie.

De A-tekst begint met een inleiding, waarin twee studenten een verhitte discussie met elkaar voeren over hun beheersing van Hisperisch Latijn. De inleiding eindigt met een passage over twaalf fouten die in het (Hisperisch) Latijn gemaakt worden. Deze passage is berucht om zijn obscuriteit – nergens wordt duidelijk genoemd wat die fouten precies zijn – en is in het debat rondom de HF altijd een punt van discussie geweest.⁷ Na de inleiding komt de *Lex diei*, waarin verteller de bezigheden van de studenten op een dag beschrijft. Dan volgen tien korte stukjes tekst over uiteenlopende onderwerpen, die door veel onderzoekers naar de HF “essays” worden genoemd. De HF eindigt met *De gesta re*, een verhalende tekst over een groep struikrovers die het opnemen tegen de inwoners van het land dat ze plunderen. De verschillende onderdelen van de HF lijken onsamenhangend en om die reden is de HF vaak neergezet als verzameling willekeurige, allesbehalve literaire teksten.⁸

In de afgelopen drie decennia is het onderzoek naar de HF echter weer opgepakt, omdat men in ging zien dat de HF meer was dan een willekeurige verzameling teksten. Gabriele Knappe heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de passage over de twaalf fouten en heeft niet alleen aangetoond om welke fouten het precies gaat, maar ook welke bron de auteur van de HF voor de passage gebruikt heeft. Verder ziet ze de HF niet slechts als een verzameling teksten waarvan de enige overeenkomst is dat ze een schoolthema hebben, maar als middel om goede grammatica en retorica te tonen en leren aan de lezer.⁹ Andy Orchard is de eerste die de HF literaire waarde toekent, met name vanwege de rijke metaforie en de structurering van de tekst door middel van woordecho’s.¹⁰ Lisabeth Buchelt meent net als Knappe dat de HF door het goede voorbeeld te geven de lezer iets probeert te leren. Zij ziet de HF echter als praktische leesgids: door de adviezen in de inleiding, de passage over de twaalf fouten en de *Lex diei* te volgen en de tien objecten uit de essays – dit zijn de tien titels van de essays – te verzamelen, zal de lezer succesvol zijn in de strijd zoals beschreven in *De gesta re*.¹¹ Piet Gerbrandy tot slot is het eens met Orchard dat de HF als literatuur moet worden beschouwd, maar hij merkt op dat er veel meer dialoog in de tekst zit dan men eerst dacht. Verder heeft hij het uitgebreid over de spottende toon die in de hele HF te vinden is, die door zijn voorgangers niet is opgemerkt.¹²

Met dit onderzoek zal een bijdrage worden geleverd aan de discussie, door dieper in te gaan

⁷ Zie bijvoorbeeld Herren (1974), 146-7 en Knappe (1994), 133-45.

⁸ Michael Herren zegt bijvoorbeeld: ‘*The point to be made is that it is useless to search for some unifying theme in those works. We must be content to see the A-version – and all the other versions as well – as a loose collection of essays on what are mostly school themes.*’ Herren (1974), 13.

⁹ Knappe (1994), 130-162.

¹⁰ Orchard (2000), 1-45.

¹¹ Buchelt (2018), 93-125.

¹² Gerbrandy (2020), 59-79.

op de betekenis en functie die de passage over de twaalf fouten heeft binnen de HF. Knappe heeft namelijk op overtuigende wijze beargumenteerd welke fouten bedoeld worden, maar de betekenis van de passage binnen de HF komt in haar onderzoek nauwelijks aan bod, behalve dan dat de passage een onderdeel is van teksten die de lezer leert over correcte grammatica. Gerbrandy heeft het wel over de functie van de passage binnen de HF, doordat hij de passage toekent aan een van de twee studenten die een discussie met elkaar voeren, waardoor de passage ineens deel wordt van een dialoog. Hij geeft echter nauwelijks toelichting bij de indeling van zijn dialoog. Zijn indeling is dan weer aannemelijk te maken met behulp van de wordecho's, waarvan Orchard opmerkte dat ze door de hele tekst te vinden zijn en structuur bieden aan de HF.

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek zal worden besproken welke twaalf fouten worden bedoeld met de *bis senos t'uechros* 'tweemaal zes fouten' (regel 116). In dit hoofdstuk zal de discussie rondom deze passage uiteengezet worden: zowel over de vraag wat de twaalf fouten zijn en op welke bron de auteur van de HF zich gebaseerd heeft, bestaat onenigheid, al is er door Knappes artikel wel enige consensus hierover ontstaan. In het volgende hoofdstuk staat de vraag die aan het eind van de passage over de twaalf fouten wordt gesteld centraal: de spreker lijkt namelijk zijn tegenspreker uit te dagen de twaalf fouten zelf te gaan zoeken in de tekst. Het tweede hoofdstuk hangt nauw samen met het derde, waarin wordt uitgezoomd door de inleiding, waartoe de passage over de twaalf fouten behoort, en met name de sprekerswisselingen daarin uitgebreid te bespreken. Zoals gezegd heeft Gerbrandy een indeling gegeven van sprekerswisselingen in de inleiding, maar hierbij heeft hij nauwelijks uitleg gegeven. In het derde hoofdstuk zal dus beargumenteerd worden waarom zijn indeling klopt, waarbij gebruik wordt gemaakt van het onderzoek van Orchard naar de wordecho's. Het vierde hoofdstuk bespreekt de overige onderdelen van de HF: de *Lex diei*, de tien essays en *De gesta re*. Deze teksten, die samen 480 van de 612 regels van de HF uitmaken, zullen niet zo uitgebreid besproken worden als de eerste 132 regels, maar laten wel zien hoe de HF geïnterpreteerd kan worden, en helpen zo bij het duiden van de passage over de twaalf fouten.

Tekst 1

116. Bis senos exploro †uechros
117. qui ausonicam lacerant palatham.
118. Ex his gemella astant facinora,
119. quae uerbalem sauciant uipereo tactu struem:
120. alterum barbarico auctu loquelarem inficit tramitem,
121. ac gemello stabilitat modello,
122. quaternaue nectit specimina:
123. inditos litteraturae addit assidu[a]e apices,
124. statutum toxico rapit scriptum dampno,
125. litterales urbanae mouet characteres faciundiae,
126. stabilem picturae uenenoso obice transmutat tenorem.
127. Alius clarifero ortus est †uechrus solo,
128. quo hispericum reguloso ictu uiolatur eulo[i]gium,
129. sensibiles partiminum corrodit †domescas.
130. Caetera notantur piacula,
131. quae italicum lecti faminis sauciant obrizum.
132. Quod ex his prop<r>iferum loquelosi tenoris in hac assertione affigis facinus?

1. Wat zijn de *bis senos uechros*?

Om te erachter te komen wat de reden is van het opnemen van de passage over de twaalf fouten in de HF, is het belangrijk om te onderzoeken over welke fouten de auteur van de HF het precies heeft. In de eerste twee regels noemt de auteur van de HF dat er twaalf fouten zijn, maar er bestaat discussie over de vraag welke fouten worden bedoeld:

Tekst 2

116. Bis senos exploro fuechros

117. qui ausonicam lacerant palatham.

116. Ik onderzoek de twaalf fouten

117. die het Italisch gehemelte ontwrichten

De reden dat er zoveel onenigheid is over de twaalf fouten, is dat er niet expliciet in de passage wordt genoemd over welke twaalf fouten het gaat. Het is typerend voor de HF dat er wordt gesproken in raadselachtige taal, en dit blijkt al in de eerste twee regels van de passage. Zo staat er *bis senos* ‘tweemaal zes’ in plaats van *duodecim* ‘twaalf’ en wordt in plaats van het zelfstandig naamwoord *Ausoniam* ‘Italië’ het bijvoeglijk naamwoord *ausonicam* ‘Italisch’ gebruikt, terwijl dat bijvoeglijk naamwoord helemaal niet in eerdere teksten voorkomt. Ook krijgt het onzijdige *palatum* in de passage een vrouwelijke uitgang en wordt *t* als *th* geschreven, waardoor er *palatham* (117) komt te staan. In het Vulgair Latijn is het niet ongevoerd dat uitgangen en schrijfwijzen veranderen, en ook in de HR komt dit veelvuldig voor. Elders in de tekst wordt bijvoorbeeld *stragulas* in plaats van *stragula* en *marthellis* in plaats van *martellis* geschreven.¹³ Verder wordt het woord *uechros* gebruikt, dat nergens anders voorkomt en waarvan de etymologie onduidelijk is. Waarschijnlijk wordt het Latijnse privatieve prefix *ue-* gecombineerd met het Griekse *χρῶς* ‘kleur’, waarmee de letterlijke betekenis van het woord *uechros* ‘verkleuring’ is.¹⁴ In de rhetorica worden de termen *χρῶμα* of *color* gebruikt om aan te geven dat een tekst ‘gekleurd’ is, dat wil zeggen partijdig. Ook kon *color* slaan op de verfraaiing van een speech met stijlfiguren of op de stijlfiguren zelf.

Knappe meent dat met die twaalf fouten een opsomming van twaalf fouten wordt bedoeld die zowel Isidorus van Sevilla als Donatus noemen.¹⁵

¹³ Herren (1974), 148.

¹⁴ Voor meer informatie zie Herren (1974), 147-8 en Knappe (1994), 142.

¹⁵ Knappe beargumenteert dat de auteur van de HF voor de passage van de twaalf fouten niet Isidorus, zoals Herren meent, maar Donatus als voornaamste bron heeft gebruikt. Tegelijkertijd geeft Knappe zelf al aan dat de auteur van de HF zich niet tot Donatus heeft beperkt en er sprake is van een vermenging van bronnen. Zie Knappe (1994), 134-9.

Beide auteurs noemen dezelfde fouten, en wel in dezelfde volgorde:

Tekst 3

Cum barbarismo et soloecismo vitia duodecim numerantur hoc modo, barbarismus soloecismus acyrologia cacenphaton pleonasmos perissologia macrologia tautologia eclipsis tapinosis cacosyntheton amphibolia. (Donat. *Ars. mai.* III.3)

Met barbarismus en soloecismus worden twaalf fouten op deze manier opgesomd: barbarisme, soloecisme, acyrologie, cacenphaton, pleonasme, perissologie, macrologie, tautologie, ellips, tapinosis, cacosyntheton, amphibolie.

Tekst 4

Vitia apud Grammaticos illa dicuntur, quae in eloquio cauere debemus. Sunt autem haec: barbarismus, soloecismus, acyrologia, cacenphaton, et reliqua. (Isid. *Etym.* I.34.1)

Deze fouten worden bij de Grammatici genoemd, waarvoor wij in de taal moeten oppassen. Dit zijn: barbarisme, soloecisme, acyrologie, cacenphaton, en andere.

Zowel Donatus als Isidorus hebben het dus beide over de volgende twaalf fouten: barbarisme, solecisme, acyrologie, cacenphaton, pleonasme, perissologie, macrologie, tautologie, ellips, tapinosis, cacosyntheton en amphibolie. Isidorus vat in zijn opsomming de laatste acht fouten samen in 'et reliqua', maar noemt bij zijn toelichting op de twaalf fouten dezelfde fouten als Donatus, en wel in dezelfde volgorde.¹⁶ Beide auteurs lichten na hun opsommingen de verschillende fouten toe, waarbij ze ook voorbeelden geven van de twaalf fouten. In zijn *Ars maior* geeft Donatus eerst de definities van barbarismus en soloecismus:

Tekst 5

Barbarismus est una pars orationis vitiosa in communi sermone. (Donat. *Ars. mai.* III.3.)

Een barbarisme is één foutief deel van het spreken in het algemeen taalgebruik.

Tekst 6

Soloecismus est vitium in contextu partium orationis contra regulam artis grammaticae factum. Inter soloecismum et barbarismum hoc interest, quod soloecismus discrepantes aut inconsequentes in se dictiones habet, barbarismus autem in singulis verbis fit scriptis vel pronuntiatis. (Donat. *Ars. mai.* III.2)

¹⁶ Isid. *Etym.* I.34.4-13.

Een solecisme is een fout binnen een context van delen van spreken, gemaakt tegen de regel van de kunst van de grammatica. Het verschil tussen een solecisme en een barbarisme is dit, dat een solecisme afwijkende of inconsequente woorden in zich heeft, maar een barbarisme gebeurt bij losse woorden, op schrift of in uitspraak.

Kort gezegd is een barbarisme dus een fout binnen een woord, bijvoorbeeld wanneer je een letter te veel of te weinig schrijft, een solecisme een fout tegen de syntaxis, bijvoorbeeld wanneer je een verkeerde uitgang achter een woord plaatst waardoor er sprake is van incongruentie. Over de andere tien fouten zegt Donatus het volgende:

Tekst 7

Acyrologia est inpropria dictio, ut 'hunc ego si potui tantum sperare dolorem': sperare dixit pro timere. **Cacemphaton** est obscena enuntiatio [...], ut [...] 'arrige aures Pamphile'.

Pleonasmos est adiectio verbi supervacui ad plenam significationem, ut 'sic ore locuta est' pro 'sic locuta est'. **Perissologia** est supervacua verborum adiectio sine ulla vi rerum, ut 'ibant qua poterant, qua non poterant non ibant'. **Macrologia** est longa sententia res non necessarias comprehendens, ut 'legati non inpetrata pace retro, unde venerant, domum reversi sunt'. **Tautologia** est eiusdem dictionis repetitio vitiosa, ut 'egomet ipse'. **Eclipsis** est defectus quidam necessariae dictionis, quam desiderat praecisa sententia, ut 'haec se cum': deest enim 'loquebatur'. **Tapinosis** est humilitas rei magnae non id agente sententia, ut 'penitusque cavernas ingentes utrumque armato milite complent' [...]. **Cacosyntheton** est vitiosa compositio dictionum, ut 'versaque iuvenum terga fatigamus hasta'. **Amphibolia** est ambiguitas dictionis, quae fit aut per casum accusativum, ut siquis dicat 'audio secutorem retiarium superasse'; aut per commune verbum, ut siquis dicat 'criminatur Cato', 'vadatur Tullius', nec addat quem vel a quo; aut per distinctionem, ut 'vidi statuam auream hastam tenentem'. (Donat. *Ars mai.* III.3)

*Een **acyrologie** is een oneigenlijke zegswijze, zoals 'als ik dit zo grote verdriet kon verwachten': ze zei te verwachten in plaats van te vrezen. Een **cacemphaton** is een obscene uitspraak [...], zoals 'spits je oren, Pamphilus'.¹⁷ Een **pleonasme** is een toevoeging van een overbodig woord bij een complete betekenis, zoals 'zo heeft zij met haar mond gesproken' in plaats van 'zo heeft zij gesproken'. Een **perissologie** is een overbodige toevoeging van woorden zonder enige inhoudelijke betekenis, zoals 'zij gingen waarheen ze konden, waarheen ze niet konden, gingen ze niet'. Een **macrologie** is een lange zin die niet-noodzakelijke zaken omvat, zoals 'de gezanten, toen ze geen vrede hadden bereikt, keerden*

¹⁷ Het Latijnse *arrigere* wordt ook gebruikt in de betekenis van 'een erectie krijgen' en is daarom een obscene woord om te gebruiken.

terug naar huis, waarvandaan ze gekomen waren'. Een **tautologie** is een foutieve herhaling van hetzelfde woord, zoals 'ik zelf'. Een **ellips** is een weglating van een noodzakelijk woord, dat een verkorte zin vereist, zoals 'deze dingen ze in zichzelf': 'sprak' ontbreekt namelijk. Een **tapinosis** is een eenvoud van een grote zaak, terwijl de zin dit bedoelt, zoals 'en diep vullen ze de enorme ruimten en de holte met een gewapende soldaat' [...].¹⁸ Een **cacosyntheton** is een foutieve samenstelling van woorden, zoals 'en de achterkant van een lans vermoeien we de ruggen van de jonge stieren'.¹⁹ Een **amphibolie** is een dubbelzinnigheid van spreken, die voorkomt ofwel in de naamval *accusativus*, zoals als iemand zegt 'ik hoor dat de *secutor* de *retarius* heeft overwonnen';²⁰ of bij een algemeen woord, zoals als iemand zegt 'Cato beschuldigt', 'Tullius dagvaardt', en niet toevoegt wie of door wie; of door middel van een scheiding, zoals 'ik zag dat het gouden standbeeld een lans vasthield'.²¹

Een acyrologie is dus een oneigenlijke manier van spreken, bijvoorbeeld wanneer een verkeerd woord wordt gebruikt. Donatus geeft een voorbeeld waarin een verkeerd werkwoord wordt gebruikt, maar Isidorus geeft nog een ander voorbeeld, waarbij de 'fout' eerder morfologisch van aard is:

Gramineo in campo. Proprium est "graminosum" dicere campum, non "gramineum".

(Isid. *Etym.* I.34.4)

Op een veld vol gras. Het is juist om een veld "rijk aan gras" te zeggen, niet "van gras".

Isidorus heeft hier kritiek op het gebruik van het suffix *-eus*. Dit suffix wordt namelijk gebruikt om aan te geven van welk materiaal iets is gemaakt, zoals bij *argenteus* 'zilveren'. Een veld kan echter niet van gras gemaakt zijn, dus het suffix *-osus*, dat aangeeft dat iets 'vol van iets' is, beter.

Bij een *cacemphaton* is er sprake van het gebruiken van een woord dat naast een neutrale ook een obscene betekenis heeft. Bij de fouten *pleonasmе*, *perissologie*, *macrologie* en *tautologie* is er sprake van een onnodige toevoeging van een of meerdere woorden, terwijl bij een *ellips* juist een of meerdere woorden worden weggelaten. Bij een *tapinosis* is er sprake van een waardevermindering. Dit kan gaan om een grammaticale waardevermindering, zoals het schrijven

¹⁸ In de buik van het paard zaten meerdere soldaten, maar toch wordt er een enkelvoud geschreven.

¹⁹ *versa* en *hasta* congrueren met elkaar, maar ze staan ver bij elkaar vandaan en bovendien staat *terga* er nog tussen, dat eveneens met *versa* had kunnen congrueren als de *a* in *versa* niet lang was geweest.

²⁰ Een *retarius* is een gladiator met een drietand en een net en een *secutor*, uitgerust met helm, schild en zwaard, achtervolgt de *retarius*. Uit het Latijn blijkt niet wie nu overwint en wie overwonnen wordt: *secutorem* en *retiatium* kunnen allebei zowel subjects- als objectsaccusativus zijn. De vertaling zou dus ook kunnen zijn: *Ik hoor dat de retarius de secutor heeft overwonnen*.

²¹ Het is grammaticaal gezien onduidelijk of *auream* bij *statuam* of bij *hastam* hoort. De vertaling zou dus ook kunnen zijn: *Ik zag dat het standbeeld een gouden lans vasthield*.

van een enkelvoud terwijl er sprake is van een meervoud, maar ook om inhoudelijke waardevermindering. Isidorus geeft bij tapinosis het volgende voorbeeld:

Apparent rari nantes in gurgite uasto. "Gurgitem" posuit pro "mare". (Isid. *Etym.* I.34.11)

'Hier en daar verschijnen mannen, zwemmend in de brede stroom.' "Stroom" zet hij in plaats van "zee" neer.

Door *gurgis* 'stroom' te schrijven in plaats van *mare* 'zee', is er sprake van een inhoudelijke waardevermindering: de zee is immers veel groter dan een stroom.

De fouten cacosyntheton en amphibolie gaan over onduidelijkheid bij het spreken of schrijven. Het verschil tussen een cacosyntheton en een amphibolie is dat bij een cacosyntheton de onduidelijkheid kan worden opgelost aan de hand van de grammatica, bij een cacosyntheton aan de hand van de context.

Deze twaalf fouten, waarover door zowel Donatus als Isidorus gesproken wordt, worden niet letterlijk in de tekst van de HF genoemd – alleen barbarisme en solecisme worden genoemd, doordat er in de regels 116-132 etymologieën van de woorden worden gegeven, zoals zo zal blijken. Om die reden meent Herren dat de auteur van de HF het heeft over twaalf andere fouten, die voor een deel wel in de passage te vinden zijn:

Tekst 8

118. Ex his gemella astant facinora,

119. quae uerbalem sauciant uipereo tactu struem:

120. alterum barbarico auctu loquelarem inficit tramitem,

121. ac gemello stabilitat modello,

118. Daarvan zijn twee misdaden,

119. die de woordelijke structuur met de aanraking van een slang verwonden:

120. de een vergiftigt het pad van spraak met barbaarse sterkte,

121. en houdt zich op twee manieren staande:

In regel 118 wordt gesproken over twee misdaden, en daarmee worden barbarisme en solecisme bedoeld: het bijvoeglijk naamwoord van *barbarismus* wordt in 120 gegeven, namelijk *barbarico*, dus *barbarismus* is één van de fouten. Net zoals bij *ausonicam* in 117 wordt een niet eerder gebruikt bijvoeglijk naamwoord in plaats van het zelfstandig naamwoord geschreven. De etymologie van *soloecismus* wordt gegeven in 126 (zie tekst 12). In 121 staat dat er twee soorten barbarismen zijn, en Herren meent dat deze regel is gebaseerd op wat Isidorus zegt:

Tekst 9

Barbarismus autem fit scripto et pronuntiatione. (Isid. *Etym.* I.32.3)

Barbarisme komt voor op schrift en in uitspraak.

Volgens Isidorus bestaan er dus twee soorten barbarismen, namelijk barbarisme op schrift en barbarisme in uitspraak. Wat Isidorus zegt, komt inderdaad goed overeen met *gemello modello* 'op twee manieren' uit 121. De volgende regels van de passage uit de HF zijn volgens Herren eveneens gebaseerd op Isidorus:

Tekst 10

122. quaternaue nectit specimina:

123. inditos litteraturae addit assidu[a]e apices,

124. statutum toxico rapit scriptum dampno,

125. litterales urbanae mouet characteres faciundiae,

126. stabilem picturae uenenoso obice transmutat tenorem.

122. en deze omstrengelt vier verschijningsvormen:

123. hij voegt voortdurend letters toe aan dat wat geschreven is,

124. hij neemt met giftige schade een neergezette letter weg,

125. hij beweegt de letters van de urbane welsprekendheid,

126. hij verandert de stabiele koers van het borduursel met een dodelijke hindernis.

Van een van de twee soorten barbarismen, namelijk *barbarismus scripto*, barbarisme op schrift, bestaan dus weer vier subcategorieën, namelijk het toevoegen, wegnemen, veranderen en omwisselen van letters. Deze vier subcategorieën worden ook door Isidorus genoemd:

Tekst 11

Scripto quattuor modis: si quis in uerbo litteram uel syllabam adiciat, mutet, transmutet, uel minuat. (Isid. *Etym.* I.32.3)

In schrift op vier manieren: als iemand in een woord een letter of een lettergreep toevoegt, verandert, omkeert of weghaalt.

De tekst van Isidorus komt inderdaad erg overeen met wat in de HF te vinden is: *adiciat* als *addit* (123), *mutet* als *mouet* (125), *transmutet* als *transmutat* (126) en *minuat* als *rapit* (124). Direct na bovenstaande zin weidt Isidorus uit over verschillende soorten *barbarismus pronuntiatione*, ofwel barbarismen in de uitspraak:

Pronuntiatione autem fit in temporibus, tonis, aspirationibus [...]. Per hiatum, quotiens in pronuntiatione scinditur versus antequam conpleatur, sive quotiens vocalis vocalem sequitur, ut "Musae Aonides". Fit barbarismus et per motacismos, [iotacismos] et labdacismos. (Isid. *Etym.* I.32.3-8)

In de uitspraak komt het voor in lengte, klemtoon, aspiraties [...]. Als hiaat, wanneer een vers in uitspraak wordt onderbroken voordat het af is, of wanneer een klinker een klinker volgt, zoals "Musae Aonides". Barbarisme komt ook voor als motacisme, [iotacisme] en labdacisme.

Er zijn dus zeven verschillende soorten van *barbarismus pronuntiatione*. De eerste is een fout in lengte, namelijk een korte lettergreep uitspreken waar sprake is van een lange, of andersom. Verder kan een woord verkeerd beklemtoond zijn. Ook kan een woord ongeaspireerd worden uitgesproken, terwijl het woord geaspireerd is, of andersom. Verder is sprake van een hiaat, wanneer twee klanken niet worden samengetrokken terwijl dat wel zou moeten. Er is sprake van een motacisme, wanneer na een woord eindigend op een *m* een woord beginnend met een klinker volgt, waardoor er een klinkerbotsing is omdat de *-m* niet wordt uitgesproken. Bij iotacisme worden twee *i*'s uitgesproken, terwijl er maar één staat. Tot slot wordt bij labdacisme een medeklinker voor een *l* geassimileerd, waardoor er *-ll-* komt te staan.²²

In de regels 127-139 wordt gesproken over solecisme:

Tekst 12

127. Alius clarifero ortus est †uechrus solo,

128. quo hispericum reguloso ictu uiolatur eulo[i]gium,

129. sensibiles partimum corrodit †domescas.

127. De andere fout is ontstaan uit verheven grond,

128. waardoor de Hisperische spraak wordt aangevallen door de aanval van een slang,

129. hij vreet de waarneembare naturen van delen van de redevoering aan.

Net als van barbarisme wordt van solecisme een etymologie genoemd, namelijk in het woord *solo* 'grond'. In zijn *Etymologiae* zegt Isidorus dat het woord *soloecismus* is afgeleid van de stad Soloe, waarvan de inwoners, de Ciliciërs, zich dikwijls schuldig maakten aan deze fout: *dictus autem soloecismus a Cilicibus, qui ex urbe Solo<e> ... profecti* 'het wordt solecisme genoemd vanwege de Ciliciërs, die uit de stad Soloe kwamen'. De auteur van de HF verwijst naar deze etymologie door het woord *solo* te noemen.

Herren meent dat de twaalf fouten de volgende zijn: solecisme en barbarisme (=2), de vier

²² Isid. *Etym.* I.32.3-8.

soorten *barbarismus scripto* (=4) en zes soorten *barbarismus pronuntiatione* (=6).²³ Om meerdere redenen is het niet aannemelijk dat Herrens indeling klopt. In de eerste plaats worden er geen zes, maar zeven soorten *barbarismus pronuntiatione* genoemd. *Iotacismus* staat weliswaar tussen vierkante haken – misschien meent Herren om die reden dat er zes in plaats van zeven soorten *barbarismus pronuntiatione* zijn – maar omdat iotacisme wel wordt toegelicht, moet *iotacismus* wel worden meegerekend als fout. Er zou dan sprake zijn van dertien fouten, terwijl het in regels 116-132 toch echt over twaalf fouten gaat. Daarbij is het onwaarschijnlijk dat de varianten van *barbarismus*, namelijk de vier soorten *barbarismus scripto* en de zes/zeven soorten *barbarismus pronuntiatione*, tien van de twaalf fouten uitmaken, omdat de soorten barbarismen allemaal varianten van dezelfde fout zijn en dus op een lager niveau staan dan *barbarismus*. Bij de indeling van Knappe staan *barbarismus* en *solecismus* op hetzelfde niveau als de andere tien fouten en gaat het overduidelijk om in totaal twaalf fouten: in de tekst van Donatus staat zelfs *duodecim* ‘twaalf’.²⁴ Het idee dat de verschillende barbarismen als aparte fouten moeten worden gerekend, is dan ook verwerpelijk.²⁵ Met de ‘bis senos uechros’ worden dus de fouten bedoeld die zowel door Donatus als Isidorus in een opsomming van twaalf fouten worden genoemd, namelijk barbarisme, solecisme, acyrologie, cacenphaton, pleonasme, perissologie, macrologie, tautologie, ellips, tapinosis, cacosyntheton en amphibolie.

In de laatste drie regels van de passage wordt verwezen naar de andere tien fouten, en lijkt er sprake te zijn van een uitnodiging om de fouten in de tekst te zoeken:

Tekst 13

130. Caetera notantur piacula,

131. quae italicum lecti faminis sauciant obrizum.

132. Quod ex his prop<r>iferum loquelosi tenoris in hac assertione affigis facinus?

130. Andere misdaden worden als fout aangemerkt

131. die het Italiaans goud van voortreffelijke spraak verwonden.

132. Van deze, welke eigen misdaad van de koers van spreken keten jij vast aan deze verklaring?

In de regels 130-131 wordt bedoeld op de andere tien fouten: barbarisme en solecisme worden genoemd in de tekst in de woorden *barbarico* (120) en *solo* (127), zoals uitgelegd in het eerste hoofdstuk, en in bovenstaande regels wordt genoemd dat er nog andere fouten zijn. Vooral de

²³ Herren (1974), 147.

²⁴ Donat. *Ars mai.* III.3.

²⁵ Knappe (1994), 134-5.

laatste regel is echter interessant, omdat de lezer hierin lijkt te worden uitgenodigd om de fouten zelf te gaan zoeken: de spreker vraagt namelijk welke fouten te vinden zijn ‘in hac assertione’. Over welke tekst precies bedoeld wordt met *hac assertione*, zal later gesproken worden.

Herren geeft een andere interpretatie van de laatste regel: hij meent dat in de laatste regel de lezer wordt aangesproken op de fouten die hij maakt. Zijn vertaling van regel 132 is als volgt: *Of these, what crime of your own do you attach <to yourself> in this declaration?*²⁶ Herren voegt dus ‘to yourself’ toe, maar bij een andere lezing van die laatste regel is een dergelijke toevoeging niet nodig. Gerbrandy ziet de laatste regel als uitnodiging aan de lezer om de fouten te zoeken in de passage, en afgaand op het Latijn is deze lezing veel aannemelijker.²⁷ Bij deze lezing hoeft niet alleen ‘to yourself’ niet te worden toegevoegd, maar is *in hac assertione* ook beter te verklaren. Het is logischer dat met *in hac assertione* niet bedoeld wordt dat de fouten genoemd in die verklaring niet gemaakt moeten worden, maar dat die fouten in de verklaring zitten – zowel in Herrens vertaling als in het Latijn lijkt de laatste mogelijkheid al aannemelijker, vanwege de plaatsing van *in hac assertione* aan het einde van de zin, en niet bij *ex his*. Daarbij zou bij Herrens lezing een voorzetsel als *ex* beter passen dan *in*: het gaat volgens hem immers om de fouten *uit* de tekst, niet de fouten die *in* de tekst zitten.

Wel is het onduidelijk welke tekst precies met *in hac assertione* wordt bedoeld: de passage over de twaalf fouten, de tekst die ervoor of juist erna komt of de hele tekst van de HF? Volgens Knappe is de aannemelijkste optie dat *in hac assertione* verwijst naar passage over de twaalf fouten. Hoewel de titel van de passage is toegevoegd en niet in de handschriften is overgeleverd, staat de passage in de handschriften wel los van de inleiding.²⁸ Regels 116-132 werden dus als één geheel beschouwd, en daarom het is mogelijk dat met *hac assertione* wordt verwezen naar deze regels. De structuur van de regels 116-132 is dus als volgt:

116-117	noemen van de twaalf fouten
118-119	twee van die fouten: <i>barbarismus</i> en <i>soloecismus</i>
120-121	twee soorten <i>barbarismus</i> : <i>scripto</i> en <i>pronuntiatione</i>
122-126	vier soorten <i>barbarismus</i> : <i>addit</i> , <i>rapit</i> , <i>mouet</i> , <i>transmutat</i>
127-129	<i>soloecismus</i>
130-131	verwijzen naar de andere tien fouten
132	uitnodiging om de fouten in de tekst te zoeken

²⁶ Herren (1974), 74.

²⁷ Gerbrandy (2020), 74.

²⁸ Knappe (1994), 158.

2. Wat is de betekenis van en het antwoord op regel 132?

In dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de betekenis van regel 132:

Quod ex his prop<r>iferum loquerosi tenoris in hac assertione affigis facinus?

Van deze, welke eigen misdaad van de koers van spreken keten jij vast aan deze verklaring?

Zoals besproken in het eerste hoofdstuk, is het aannemelijk dat in deze regel sprake is van een uitnodiging om een of meerdere van de twaalf fouten in de tekst te zoeken. Het is daarom interessant om uit te zoeken om welke fout(en) het gaat en waar die in de tekst te vinden zijn. Over de HF zijn de afgelopen eeuwen verschillende wetenschappelijke artikelen geschreven, maar in slechts enkele daarvan wordt aan deze regel aandacht besteed. Volgens Damon kan *in hac assertione* alleen maar verwijzen naar de regels 110-115, waarin, sprake is van opschepperij van de kant van de spreker:

Tekst 14

In quantum eosus ab occiduo limite distat articus,
ti<ta>neus sidereis ampliori rutilo precellit arotus tedis,
sonoreusque certantium fra[n]gor militum
mellisono antecedit apium strepitu,
ac furibundus teneram superat ursus bidentem,
intantum nostra loquerosi tenoris segregantur altrinsecus numina.
*Zoveel als de oostelijke zone verwijderd is van de westelijke grens,
de zon²⁹ de fakkels van de sterren met grootsere roodheid overtreft,
en het luid klinkende gekletter van vechtende soldaten
het zoet klinkende gezoem van bijen overtreft,
en de razende beer sterker is dan het zwakke schaap,
zoveel zijn onze krachten van de koers van spreken naar één kant verplaatst.*

Regels 116-132 zijn dan een sarcastische contradictie op de voorafgaande regels. De herhaling van *loquerosi tenoris* uit regel 115 in regel 132 is volgens Damon een verbale, ironische referentie. Uit Damons argumentatie blijkt echter niet of hij ook een sprekerswisseling ziet in regel 116. De

²⁹ Voor de vertaling van *ti<ta>neus ... arotus* als 'zon', zie Herren (1974), 145-6.

verschillende sprekerswisselingen zijn nog altijd een punt van discussie en zullen uitgebreider worden besproken in hoofdstuk 3. Damon is revolutionair geweest in het debat rond de HF door te zeggen dat de HF geen monoloog is, zoals eerder werd gedacht, maar een dialoog.³⁰ Hij ziet echter enkel in de regels 53, 61 en 87 sprekerswisselingen en lijkt bij regel 116 geen sprekerswisseling te zien, wat dus betekent dat regels 110-115 en 116-132 door dezelfde spreker worden uitgesproken. Met de vraag in 132 zou de spreker volgens Damon dus de lezer, of misschien wel zijn tegenspreker, uitnodigen om een of meerdere fouten te zoeken in de passage waarin hij opschept over zijn welsprekendheid, namelijk regels 110-115. Eén van de betekenissen van het woord *assertio* is namelijk 'bewering' – Damon vertaalt *assertio* als *assertion* – en in 115 doet de spreker inderdaad een bewering, namelijk dat zijn welsprekendheid beter is dan die van zijn tegenspreker. In de regels 116-132 doet de spreker geen bewering, althans niet een waartegen iets in te brengen is. Het is daarom begrijpelijk dat Damon denkt dat *in hac assertione* op de regels 110-115 terugslaat, maar een andere optie is logischer, namelijk op de regels 116-132.

Een andere betekenis van *assertio* is 'verklaring' of 'melding' – Herren vertaalt *assertio* als *declaration* – en in de regels 116-132 wordt wel een verklaring gedaan, namelijk de verklaring of melding van de twaalf fouten. Verder wordt bij *assertione* het aanwijzend voornaamwoord *hac* gebruikt, dat wordt gebruikt om aan te geven dat iets in de nabijheid van de spreker is. Aangezien in het Vaticaanse manuscript regel 116 wordt begonnen met een lombarde, moet de passage over de twaalf fouten dus als losstaand van de voorafgaande regels worden gezien.³¹ Het is dus onlogisch dat het aanwijzend voornaamwoord *hac* wordt gebruikt als verwezen wordt naar iets uit een voorafgaande passage: men zou in dat geval eerder *ista* (als er in 116 sprake is van een sprekerswisseling) of *illa* verwachten.

Het volgende probleem is het antwoord op de vraag: dit wordt namelijk niet gegeven in de tekst, maar moet door de lezer (of tegenspreker) gezocht worden. Het is het meest waarschijnlijk dat één van de twaalf fouten besproken in hoofdstuk 1 aanwezig is in de regels 116-132, omdat *facinus* enkelvoud is. Verder heeft de spreker het al gehad over barbarisme (regel 120 *barbarico*) en solecisme (regel 127 *solo*), dus het is waarschijnlijker dat naar een van de andere tien fouten moet worden gezocht. Verder gaat *Caetera ... piacula* (130) over de andere tien fouten en deze woorden zijn het antecedent bij *ex his* uit regel 132, wat erop lijkt te duiden dat barbarisme en solecisme niet de fouten zijn waarnaar gezocht moet worden. Gerbrandy zegt het volgende over regel 132:

³⁰ Damon (1953), 402.

³¹ Een lombarde is de beginletter van een nieuw tekstgedeelte in een handschrift en is, in tegenstelling tot een initiaal, niet versierd, en slechts één tot drie regels hoog.

To understand what the faminator is doing, we have to consult the pages in Donatus to which he obscurely alludes. Of the twelve uitia our speaker only mentions barbarism and soloecism, apparently pleading not guilty of these charges. But what about the ten faults that are so conspicuously suppressed? At least four of them appear to be typical of the ways in which classical Latin is wilfully transformed into Hisperic usage. It would not be difficult to demonstrate how the faminators turn vices into virtues by systematically applying acyrologia [...], pleonasmos [...], perissologia [...] and macrologia [...].³²

Hoewel Gerbrandy gelijk heeft dat sommige fouten vastgesleten zijn in het Hisperisch taalgebruik en het daarom aannemelijk is dat in de HF deze fouten gemakkelijk gevonden kunnen worden, geven die fouten geen antwoord op de vraag die in 132 wordt gesteld. Het antwoord moet immers in de regels 116-132 gezocht worden, dus de fouten die buiten die regels worden gemaakt, vormen niet het antwoord op de vraag. Bovendien is er in de passage over de twaalf fouten heel duidelijk een fout aanwezig, namelijk acyrologia. Een acyrologie is, zoals besproken in hoofdstuk 1, een oneigenlijke manier van spreken. Dit kan gaan om het gebruiken van een woord dat in zijn geheel verkeerd is, maar ook om het gebruiken van een verkeerd suffix. Beide gevallen komen voor in de regels 116-132. Deze regels zijn voornamelijk op de tekst van Donatus' *Ars Maior* gebaseerd, maar veel van zijn woorden worden in de HF omgevormd.³³ Twee voorbeelden zijn al in hoofdstuk 1 genoemd, namelijk het noemen van de etymologieën van barbarisme en solecisme – barbarico (120) en solo (127) – in plaats van het noemen van de woorden zelf. Vergelijk verder de dikgedrukte woorden uit de volgende regels uit de HF met de dikgedrukte woorden uit de *Ars Maior*:

Tekst 15

121. ac **gemello** stabilitat **modello**

121. en houdt zich op twee manieren staande

Barbarismus fit **duobus modis**, pronuntiatione et scripto. (Donat. *Ars. Mai.* 3.1)

Barbarisme gebeurt op twee manieren, in uitspraak en op schrift.

Bij het overnemen van *duobis modis* heeft de auteur van de HF voor *duobis* een ander woord gekozen, namelijk *gemello*, en het suffix *-ellus* in plaats van *-us* gekozen bij *modis*. In de volgende regels is er weer iets anders aan de hand:

³² Gerbrandy (2020), 75.

³³ Knappe (1994), 139.

Tekst 16

122. **quaterna**que neccit **specimina**

123. inditos litteraturae **addit** assidu[a]e apices,

124. statutum toxico **rapit** scriptum dampno,

125. litterales urbanae **mouet** characteres faciundiae,

126. stabilem picturae uenenoso obice **transmutat** tenorem.

122. en deze omstrengelt vier verschijningsvormen:

123. hij voegt voortdurend letters toe aan dat wat geschreven is,

124. hij neemt met giftige schade een neergezette letter weg,

125. hij beweegt de letters van de urbane welsprekendheid,

126. hij verandert de stabiele koers van het borduursel met een dodelijke hindernis.

His bipertitis **quattuor species** subponuntur, **adiectio, detractio, inmutatio, transmutatio** [...]. (Donat. Ars. Mai. 3.1)

Onder deze tweedeling worden vier soorten geplaatst, toevoeging, wegneming, verwisseling en verandering [...].

In deze regels is er wederom sprake van het veranderen van het suffix: in plaats van *quattuor* wordt *quaterna* gebruikt en in plaats van *species* is gekozen voor *specimina* (met het suffix -men, -minis). Verder worden de zelfstandige naamwoorden *adiectio, detractio, inmutatio* en *transmutatio* in de HF omgevormd tot de werkwoorden *addit, rapit, mouet* en *transmouet*. In de volgende regels is eveneens sprake van een verandering van woordsoort:

Tekst 17

127. Alius clarifero ortus est †uechrus **solo**,

128. quo hispericum **reguloso** ictu uiolatur eulo[i]gium,

129. sensibiles **partimum** corrodit †domescas.

127. De andere fout is ontstaan uit verheven grond,

128. waardoor de Hisperische spraak wordt aangevallen door de aanval van een slang,

129. hij vreet de waarneembare naturen van delen van de redevoering aan.

Soloecismus est uitium in contextu **partium** orationis contra **regulam** artis grammaticae factum. (Donat. Ars. Mai. 3.2)

Een solecisme is een fout in de context van delen van spreken gemaakt tegen de regel van de grammaticakunst.

In plaats van het woord *soloecismus* te gebruiken, wordt, zoals besproken in hoofdstuk 1, een etymologie gegeven in het woord *solo*. Bij het omvormen van *partium* naar *partimum* is weer sprake van het gebruik van een ander suffix, namelijk *-men*, *-minis*. In het geval van *reguloso* is echter het zelfstandig naamwoord *regulam* omgevormd tot bijvoeglijk naamwoord.

Tot slot komt het woord *vitium*, dat door Donatus gebruikt wordt in de titel van de paragraaf die de twaalf fouten beschrijft, niet voor in de regels 116-132, maar synoniemen ervan worden wel gegeven, namelijk *uechrus* (116, 127), *facinus* (118, 132) en *piaculum* (130). Deze woorden betekenen echter niet 'een fout', zoals *vitium*, maar respectievelijk 'verkleuring', 'misdad' en 'zonde'. Ook hier is dus sprake van een *impropria dictio*.

In al deze gevallen is er sprake van een oneigenlijke zegswijze: in sommige gevallen worden ongebruikelijke suffixen achter woorden gezet en in andere gevallen worden woorden of woordsoorten veranderd. De fout *acyrologia* komt dus zo veelvuldig voor in de passage over de twaalf fouten, dat dit wel de fout moet zijn waarop de vraagsteller doelt. Volgens Knappe is het logisch dat *acyrologia* het antwoord is op de vraag gesteld in regel 132.³⁴ Ten eerste is *acyrologia* de volgende fout in de opsomming van de twaalf fouten, dus die fout is de eerste fout die bij de lezer of tegenspreker opkomt bij het lezen van die regel – barbarisme en solecisme zijn immers al genoemd in de tekst. Verder is *acyrologia* de overkoepelende fout, omdat deze fout de andere *piacula* omvat: wanneer de andere fouten worden gemaakt, is er immers ook sprake van een oneigenlijke manier van spreken. Knappe merkt tot slot nog op dat het gebruiken van oneigenlijke zegswijzen typerend is voor de Hisperische stijl: hierdoor wordt de tekst obscuur, waardoor de retorische deugd *perspicuitas* (duidelijkheid) ver te zoeken is in de HF. Het is dus goed mogelijk dat de laatste regel gaat over de Hisperische stijl zelf, die berucht is om het bewust schenden van de regels rondom *proprietas* en *perspicuitas*.³⁵

³⁴ Knappe (1994), 158.

³⁵ Knappe (1994), 159.

3. Wat is de structuur van de regels 1-132?

In dit hoofdstuk zal de inleiding van de HF (regels 1-132) in een bredere context worden besproken, door onderzoek te doen naar de eerste 132 regels van de HF. Er zal worden besproken wat er in deze regels gebeurt, welke sprekers aanwezig zijn en waar sprake is van sprekerswisselingen. Zoals gezegd in hoofdstuk 2, was Damon de eerste die aantoonde dat in de regels 1-132 geen sprake was van een monoloog, maar van een dialoog.³⁶ Na hem zijn er verschillende indelingen van de eerste 132 regels gemaakt, maar er is nog geen consensus over hoe deze regels precies in elkaar zitten.

Allereerst over de gebeurtenissen in de regels 1-132. De eerste spreker, een expert in Hisperisch Latijn, spreekt tegen een groep nieuwe studenten, die zojuist aankomen. Nadat hij hun een aantal vragen heeft gesteld, daagt hij een van de nieuwkomers uit tot een wedstrijd, waarna de twee sprekers elkaar proberen te overtreffen. Het is niet helemaal duidelijk of de regels 116-132 ook tot het debat horen, omdat regel 116 met een lombarde begint, maar door sommigen wordt ook deze passage bij de inleiding genomen.

Men is het over een aantal sprekerswisselingen eens. In ieder geval worden regels 1-52 door de expert gesproken en is er in regel 53 sprake van een sprekerswisseling, want in regels 53-60 verontschuldigt de spreker zich voor zijn slechte Hisperische Latijn. Deze spreker moet dan wel de nieuwkomer zijn, omdat de eerste spreker juist vindt dat hij goed is in Latijn:

40. Nam aequali plasmamine mellifluam populas

41. ausonici faminis per guttura sparginem?

40. *Want produceer jij met gelijke vorming*

41. *een zoete uitstroom van Ausonische³⁷ spraak door je keel?*

In deze regels daagt de eerste spreker de tweede spreker uit, door hem te vragen of hij even goed is als de eerste spreker zelf. Ook in regel 61 is er een sprekerswisseling: er is een duidelijk verschil met de beleefde verontschuldiging van de nieuwkomer in regels 53-60 en de spottende houding van de expert tegen de nieuwkomer in regels 61-86. Dat er sprake is van een sprekerswisseling in regel 61, blijkt daarnaast ook uit de overgang van de eerste naar de tweede persoon.³⁸ In de regels 61-86 zet de expert de nieuwkomer neer als boerenpummel en stelt hem voor om weer naar huis te gaan, omdat thuis zijn zaakjes niet op orde zijn.

³⁶ Damon (1953), 402.

³⁷ *Ausonicus* en *hispericus* lijken synoniemen te zijn.

³⁸ Orchard (2000), 8.

Vanaf regel 87 lopen de meningen over welke spreker welke regels uitspreekt uiteen. In de regels 88-115 zijn vier vergelijkingen en een aantal *adynata*³⁹ te vinden. De verdeling is als volgt:

88-92	Vergelijking 1: vergelijking van de speech van de spreker die de speech van de tegenspreker overspoelt met een bergstroom die met vernietigende kracht naar beneden stroomt.
93-97	Vergelijking 2: vergelijking van de hitte waarmee de spreker de groep geleerden zal vernietigen met de zomerhitte.
98-102	Vergelijking 3: vergelijking van de angst waarmee de spreker de groep onderzoekers zal kwellen met de angst waarmee een waterslang vee kwelt.
103-109	<i>Adynata</i> : de spreker noemt een aantal onmogelijke dingen die moeten gebeuren (zoals het tellen van alle zandkorrels) voordat de tegenspreker Hiberisch Latijn zal kunnen produceren.
110-115	Vergelijking 4: vergelijking van het grote verschil tussen de welsprekendheid van de spreker en zijn tegenspreker met het oosten en het westen, de helderheid van de zon en de sterren, het geluid van wapengekletter en het geluid van bijen en de kracht van de beer en schapen.

Damon meent dat regels 87-115 tot de tekst van de nieuwkomer behoren, omdat de tekst van de expert in regel 86 ophoudt en logischerwijs de nieuwkomer dan weer aan het woord zou komen.⁴⁰ Dit betekent echter dat de nieuwkomer, die zich in de regels 53-60 heel bescheiden opstelt omdat hij nog niet zo goed is in Hisperisch Latijn, vanaf regel 87 ineens een scherpe en uitgebreide respons geeft op zijn tegenspreker. Herren meent daarom dat in 87 geen sprake is van een sprekerswisseling en dat de regels 87-115 ook door de expert worden uitgesproken, wat betekent dat aan de nieuwkomer slechts acht van de 115 of 132 regels moeten worden toegeschreven.⁴¹ Ook Knappe meent dat enkel in de regels 53-60 de tweede spreker aan het woord is.⁴² Gerbrandy is de eerste en enige die oppert dat er meer sprekerswisselingen te vinden zijn vanaf regel 87, waarbij hij de vergelijkingen en de regels met de *adynata* verdeelt over de twee sprekers. Hij deelt de regels 1-132 als volgt in:

³⁹ Stijlfiguur waarmee een onmogelijkheid wordt geïnsinueerd.

⁴⁰ Damon (1953), 402.

⁴¹ Herren (1974), 11.

⁴² Knappe (1994), 153-4.

- 1–52 Interlocutor 1 (expert): arrival of new scholars; verbal attack
 53–60 Interlocutor 2 (newcomer): modest response
 61–86 Interlocutor 1: go home
 87–92 Interlocutor 1: my is speech like a torrent
 93–97 Interlocutor 2: my speech is like fire
 98–102 Interlocutor 1: my speech is like a viper
 103–9 Interlocutor 2: your claims are absurd (*adynata*)
 110–15 Interlocutor 1: your claims are absurd
 116–32 Interlocutor 2: *De duodecim utiis ausonicae palathi*⁴³

Ook Gerbrandy meent dus dat in regel 87 geen sprekerswisseling plaatsvindt – de expert is tussen regel 61 en 92 non-stop aan het woord – maar regel 87 vormt wel het begin van de vergelijkingen, die om en om door de expert en de nieuwkomer worden uitgesproken. In de rest van het hoofdstuk zal aan de hand van de tekst van de HF worden beargumenteerd waarom Gerbrandy's indeling van de inleiding zeer plausibel is.

Zoals gezegd is er consensus dat regels 1-52 door de eerste spreker, de expert, worden uitgesproken, regels 53-60 door de tweede spreker, de nieuwkomer, en regels 61-86 weer door de expert. Volgens Gerbrandy's indeling behoren regels 87-92 eveneens aan de eerste spreker toe. Deze regels zijn de volgende:

Tekst 18

87. Ceu montosus scropias tranat tollus per macides,
 88. frondeos fluctuaga eradicat hornos deuoratio,
 89. inormia euoluit murmure crepita,
 90. limosam fluminio mactat crepidinem alueo,
 91. concretas euellit uortice glarias,
 92. pari ausonicum ex<s>ubero pululamine fluuium.
- 87. Zoals een bergstroom over de rotsachtige afgronden stort,
 88. en de verslindende vloed de met loof bedekte essen met wortel en al uittrekt,
 89. enorme stortvloeden met een gebulder uitstort,
 90. de modderdam in het rivierkanaal verwoest,
 91. de verharde kiezels in zijn draaikolk lostrekt,*

⁴³ Gerbrandy (2020), 77.

92. *met gelijke turbulentie overstroom ik jouw Ausonische rivier.*

In deze regels vergelijkt de expert zijn speech met een bergstroom die de Ausonische rivier, ofwel speech van de nieuwkomer, buiten zijn oevers doet treden. Met andere woorden, de speech van de expert overtreft die van de nieuwkomer. Opvallend zijn vooral regel 87 en 92, omdat de expert in deze regels teruggrijpt op wat de nieuwkomer in regels 53-60 heeft gezegd. In die regels zegt de nieuwkomer namelijk dat, omdat hij maar een klein beetje Hisperisch Latijn kan, slechts een klein stroompje (regel 56: *exiguus riuus*) uit zijn mond stroomt, maar dat hij een grote stroom (regel 60: *inmensus tollus*) zou produceren als hij langer de tijd zou hebben om bekend te raken met de taal. De woorden *exiguus riuus* en *inmensus tollus* corresponderen respectievelijk met *ausonicum fluuium* uit regel 87 en *montosus tollus* uit regel 92. De regels 87-92 moeten dus wel tot de eerste spreker behoren, omdat hij, door de woorden van zijn tegenspreker te gebruiken, een reactie geeft op wat de tweede spreker eerder in de dialoog heeft gezegd.

In de volgende vergelijking (regels 93-97) grijpt de spreker, dit keer de nieuwkomer, eveneens terug op wat zijn tegenspreker, de expert, eerder in de dialoog heeft gezegd:

Tekst 19

93. Ueluti rosea aestiui laris ueternas cremat pira[m] rubigine amurcas,

94. ac aruca fauellosis minorat robora tumulis,

95. ciboneus torridum spirat clibanus ructum,

96. fra[n]gosas flectit per laquearia flammas,

97. aequali doctoreas torreo feruore cateruas.

93. *Zoals het rode zomervuur de oude olijfbomen met verschroeïing verzengt,*

94. *en de uitgedroogde eiken reduceert tot hopen as,*

95. *het vurige fornuis zijn droge uitbarsting ademt*

96. *de knetterende vlammen door het plafond stuurt,*

97. *met gelijke hitte verzeng ik de geleerde groepen.*

In deze regels vergelijkt de nieuwkomer de vurigheid waarmee hij de groep geleerden zal verzengen met de hitte die olijfbomen en eiken verschroeit, en met de droge, hete lucht die de vlammen van een fornuis door de schoorsteen sturen. Zijn speech is dus zo vurig, dat er van zijn tegenstanders niets zal overblijven dan as. Het lijkt erop dat hij dus niet enkel zijn tegenspreker als tegenstander ziet, aangezien *doctoreas cateruas* meervoud is en het dus om een groep mensen gaat in plaats van

één persoon. Die 'geleerde groepen' worden ook door de expert genoemd, namelijk in regel 75. In plaats van *cateruas* gebruikt hij *turmas*, maar het bijvoeglijk naamwoord *doctoreas* blijft gelijk:

74. Nec sophica ingenioso acumine abscultas mysteria,

75. sed doctoreas effeto conamine comitaris historum turmas.

74. Maar niet luister jij aandachtig naar de mysteriën met scherpzinnigheid,

75. maar met vergeefse moeite vergezel jij de geleerde groepen van wijzen.

Deze regels zijn onderdeel van de speech van de expert die regels 61-86 beslaan, waarin hij de nieuwkomer voorstelt om terug te gaan naar waar hij vandaan komt, en waarin hij hem uitmaakt voor boerenpummel. Ook al zou hij nog zo graag willen studeren en zich precies zo kleden als de andere studenten, met een witte rugzak en een rode mantel (regels 70-73), zijn moeite is tevergeefs: hij zal nooit tot de groep geleerden behoren. Met deze *doctoreas turmas* bedoelt de expert waarschijnlijk de ouderejaars: in regel 36 zegt de expert namelijk dat hij zijn *coaeuos* (leeftijdsgenoten) aanspoort om de strijd met hem aan te gaan. Waarschijnlijk is de expert dus een ouderejaars, die, net zoals nog altijd in studentenverenigingen gebeurt, de eerstejaars op de proef stelt. De nieuwkomer zal nooit tot die *doctoreas turmas* kunnen behoren volgens de expert, wat hij ook doet. In de regels 93-97 geeft de nieuwkomer echter een vurige respons, door te zeggen dat hij die *doctoreas cateruas* zal verzengen met zijn speech. Ook bij deze vergelijking gebruikt de spreker de woorden van zijn tegenspreker om een reactie te leveren, wat erop duidt dat deze regels tot de nieuwkomer behoren.

Bij de derde vergelijking is de expert weer aan het woord, wat in de eerste plaats blijkt uit de herhaling van *ceu* uit regel 87. De eerste en de derde vergelijking, die beide aan de expert moeten worden toegeschreven, beginnen allebei met *ceu*, alsof de tekst van de expert niet onderbroken is door de nieuwkomer.⁴⁴ De vergelijking is als volgt:

Tekst 20

98. Ceu truculentus pecorea terret bouencus armenta,

99. saginatum stricta mactat iuencum ligitur[i]a,

100. horribilem uisceria complet ingluuiem aruina,

101. sanguineum trucido hiatu sorbellat fluentum,

102. pari erumnosos perturbo pauore historum lochos.

⁴⁴ Gerbrandy (2020), 69.

98. *Zoals de wilde waterslang de kuddes vee verschrikt,*
 99. *de vette stier met strakke omklemming wurgt,*
 100. *zijn verschrikkelijke vraatzucht met het vette vlees verzadigt,*
 101. *een drank van bloed verorbert met zijn verslindende mond,*
 102. *met gelijke angst kwel ik de ellendige troepen wijzen.*

In deze vergelijking stelt de expert zichzelf gelijk aan een waterslang, die angst opwekt bij de kuddes vee en een jonge stier wurgt. De angst die de slang bij de dieren opwekt, is gelijk aan de angst die bij de tegenstanders van de expert wordt opgewekt door zijn bijtende woorden. Ook hier gaat het dus weer over een groep tegenstanders in plaats van alleen de tegenspreker. Opvallend is wel dat de woorden waarmee de expert zijn tegenstanders omschrijft, overeenkomen met dezelfde woorden als waarmee de nieuwkomer zijn tegenstanders omschrijft: *historum* uit regel 102 is immers hetzelfde woord als *historum* uit regel 75. Toch moeten deze woorden wel aan de expert toebehoren, omdat hij zichzelf eerder in de dialoog heeft vergeleken met een slang, namelijk in regels 49-50:

49. *Sed presto horrendus asstat chelidrus,*
 50. *qui talem uipereo ictu sauciabit turbam*
 49. *Maar dichtbij is een verschrikkelijke waterslang,*
 50. *die een dergelijke groep zal verwonden met zijn dodelijke beet*

Met de *turbam* doelt de spreker, de expert, op de groep nieuwkomers, tot wie de tweede spreker behoort. Opvallend is dat de expert deze groep eerst ophemelt in de regels 44-48 – er is nog nooit zo bijzondere groep studenten gezien in zo lange tijd – maar vervolgens zegt dat een slang hen zal verwonden. Die slang moet wel de expert zelf zijn, omdat hij degene is die de groep nieuwkomers uitdaagt tot een verbaal gevecht, waarin ze volgens hem gewond zullen raken. Bovendien gebruikt hij het woord *presto* ‘dichtbij’, en de expert is zeker in de nabijheid van de nieuwkomers. Regels 44-48 verklaren wellicht ook waarom de expert het woord *historum* in regel 102 voor hen gebruikt: de regels 44-48 hebben een sarcastische ondertoon – meteen nadat de expert hen heeft geprezen, zegt hij dat ze minder goed zijn dan hij – en het woord *historum* ‘wijzen’ heeft die ondertoon mogelijk ook. Verder gebruikt de expert de *iuuencum* ‘jonge stier’ waarschijnlijk als metafoor voor zijn tegenspreker, die jong en onervaren is – *iuuencum* betekent ook wel ‘jongeman’. Dat de expert de nieuwkomer een *iuuencum* noemt, geeft de tweede vergelijking bovendien een extra betekenis: de nieuwkomer heeft het namelijk over *uaternas amurcas* ‘oude olijfbomen’, die hij vergelijkt met de groep geleerden die hij met zijn vurige speech zal verzengen. Mogelijk heeft de nieuwkomer kritiek op de oude garde die al jarenlang de scepter zwaait, en de expert op de eerstejaars, die denken dat

ze heel wat zijn.

In regels 103-109 gooit de nieuwkomer het over een andere boeg: in plaats van een vergelijking komt hij met een reeks *adynata*, onmogelijke dingen waarmee de onmogelijkheid wordt uitgedrukt dat de expert Hisperisch Latijn zal spreken.

Tekst 21

103. Quatinus uitreum tetitgeris patula poli samum cuba,

104. gemella praecibui alboris astra

105. septemplex olimpi lustrauerint boreales limites,

106. sabulosas litorei calculaueris micas planeti,

107. tithicum tellato uixerit seminarium in temino,

108. mundanique uiuidum censuerint coloni ponti spiraculum,

109. haud hispericum propinabis auido gutture tollum.

103. Totdat je de glinsterende top van de hemel met je uitgestrekte hand hebt aangeraakt,

104. de twee sterren van uitblinkende witheid,

105. de noordelijke grenzen van de zevenvoudige hemel je hebben verlicht,

106. je de zandkorrels van de kust van de planeet hebt geteld,

107. het zeeleven binnen het landdomein heeft geleefd,

108. en het leven op land het leven van de zeebewoners heeft onderzocht,

109. zul je helemaal geen Hisperische vloed uit je begerige keel spuwen.

In deze regels zegt de nieuwkomer dat het even waarschijnlijk is dat zijn tegenspreker de top van de hemel aanraakt, op het noordelijkste puntje van de werelddol staat, alle zandkorrels op aarde telt, en dat het zeeleven op land leeft en het landleven in zee, als dat hij Hisperisch Latijn spreekt. Het is opvallend dat juist de nieuwkomer zegt dat de expert geen Hisperisch Latijn kan spreken, terwijl de expert heeft gezegd dat hij dat heel goed kon (regels 40-41) en de nieuwkomer dat hij er nog niet zo goed in was (regels 53-60). Toch is het wel waarschijnlijk dat bovenstaande regels tot de tekst van de nieuwkomer behoren. Ten eerste zet de nieuwkomer zijn opschepperige tegenspreker, die hem tot nu toe vooral belachelijk heeft gemaakt, op zijn plek door te zeggen dat hij helemaal niet goed is in Hisperisch Latijn. Verder reageert de nieuwkomer met regel 109 op regel 92, waarin de expert zegt dat hij het stroompje Latijn van de nieuwkomer zal doen overstromen met zijn bulderende rivier, namelijk zijn speech. Het woord dat de expert gebruikt om die rivier aan te duiden, is *tollus* (regel 87) en dat woord wordt door zijn tegenspreker herhaald in regel 109 om te zeggen dat die rivier er helemaal niet zal komen. Waarschijnlijk wijzen regels 103-109 vooruit naar regels 116-132, die, zoals

we zo zullen zien, eveneens aan de nieuwkomer moeten worden toegeschreven. In deze regels beschuldigt de spreker zijn tegenspreker van het maken van fouten, waardoor het Hisperisch Latijn geweld aan wordt gedaan. Om die reden zegt de nieuwkomer wellicht dat de expert geen *hispericum tollum* zal uitstorten, omdat hij zulke grove fouten maakt in zijn taal dat het geen Hisperisch Latijn meer te noemen is. Daarbij is deze nieuwkomer eveneens de verteller van het verhaal en daarmee is het ineens een stuk logischer dat een nieuwbakken student een expert wijst op zijn slechte Latijn.⁴⁵

In de volgende regels, waarin de expert weer aan het woord is, komt een aantal metaforen terug die in eerdere regels zijn gebruikt:

Tekst 22

- 110. Inquantum eosus ab occiduo limite distrat articus,
 - 111. ti<ta>neus sidereis ampliori rutilo precellit arotus tedis,
 - 112. sonoreusque certantium fra[n]gor militum
 - 113. mellisono antecedit apium strepitu,
 - 114. ac furibundus teneram superat ursus bidentem,
 - 115. intantum nostra loquelsoni tenoris segregantur altrinsecus numina.
110. *Zoveel als de oostelijke zone verwijderd is van de westelijke grens,*
111. *de zon de fakkels van de sterren met grootsere roodheid overtreft,*
112. *en het luid klinkende gekletter van vechtende soldaten*
113. *het zoet klinkende gezoem van bijen overtreft,*
114. *en de razende beer sterker is dan het zwakke schaap,*
115. *zoveel zijn onze krachten van de koers van spreken naar één kant verplaatst.*

Hier vergelijkt de spreker het verschil tussen de welsprekendheid van hemzelf en die van zijn tegenspreker met de afstand tussen het oosten en het westen, de helderheid van de zon versus die van de sterren, het geluid van vechtende soldaten versus het gezoem van bijen en de kracht van de beer versus die van het schaap. Eerder in de HF vergelijkt de expert zichzelf al met een soldaat:

- 22. Hinc lectorum sollertem inuito †obello certatorem,
- 23. qui sophicam plasmauerit auide palestram.
- 24. Nam trinos antea dimicaui athletas,
- 25. inertes mactaui duelles,
- 26. ac robustos multaui coaeuos,

⁴⁵ Gerbrandy (2020), 67.

27. fortioresque prostrai in acie ciclopes;
 22. *Vandaar nodig ik een bedreven strijder uit tot een verbaal duel,*
 23. *die graag een retorische oefening uitvoert.*
 24. *Want eerder vocht ik tegen drie atleten,*
 25. *ik slachtte onbekwame strijders af,*
 26. *en strafte sterke leeftijdsgenoten,*
 27. *en vernietigde sterkere cylopen in de slaglinie;*

In bovenstaande regels nodigt de expert de groep nieuwkomers uit tot een verbaal duel, waarbij hij zichzelf neerzet als soldaat die al vele tegenstanders heeft verslagen. Enkele regels later vergelijkt hij de groep nieuwkomers met bijen:

42. Uelut innumera apium concauis discurrunt examina apiastris
 43. melchillentaque sorbillant fluenta alueariis,
 44. ac solidos scemicant rostris fauos.
 45. Hic comptus arcatorum exomicat coetus,
 42. *Zoals ontelbare zwermen bijen heen en weer in hun holle bijenkorven vliegen*
 43. *en nippen van de vloeibare honing,*
 44. *en hun solide honingraten maken met hun snuiten.*
 45. *Deze elegante samenkomst van studenten is schitterend,*

In de regels 112-113 grijpt de spreker terug op zijn eerder gebruikte metaforen, waarbij hij het geluid van vechtende soldaten tegenover het geluid van zoemende bijen zet. De soldaten maken meer geluid dan de bijen, oftewel: de expert overtreft met zijn speech die van de nieuwkomer.

Tot slot de passage over de twaalf fouten, regels 116-132. Hoewel deze passage in het manuscript apart staat van de eerste 115 regels, zijn er goede redenen om aan te nemen dat deze regels wel tot de dialoog tussen de expert en de nieuwkomer behoren. In de eerste plaats wordt er in de laatste regel een vraag gesteld, waarmee de spreker zijn tegenspreker bij zijn speech betreft en er dus sprake is van een dialoog. Verder komt de metafoor van de slang meermaals terug in deze passage. Viermaal wordt er een bijvoeglijk naamwoord gebruikt dat de giftigheid van de slang aanduidt: *uipereo* (119), *toxico* (124), *uenenoso* (126) en *reguloso* (128). Drie van die vier bijvoeglijk naamwoorden komen overigens in de eerste 115 regels van de HF voor, namelijk *toxica* (14), *uipereos* (6) en *uipereo* (50) en *reguloso* (52). Deze bijvoeglijk naamwoorden worden stuk voor stuk door de expert uitgesproken, en meestal gebruikt hij ze binnen een strijdmetafoor, en wel wanneer hij zegt dat de groep nieuwkomers het onderspit zal delven:

13. Utrum saeuus a<r>matorum coetus

14. **toxica** corruit certandi in acie

13. Of ging een wilde groep strijders ten onder

14. om te vechten in de dodelijke slaglinie

49. Sed presto horrendus asstat chelidrus,

50. qui talem **uipereo** ictu sauciabit turbam,

51. nisi uasti exigerint rectorem poli

52. qui florigerum agmen **reguloso** soluerit discrimine.

49. Maar dichtbij is een verschrikkelijke waterslang,

50. die een dergelijke groep zal verwonden met zijn dodelijke beet

51. als ze niet de heerser van het wijde universum smeken,

52. die de bloeiende schare van hun dodelijke gevaar verlost.

In beide tekstfragmenten dreigen de nieuwe studenten volgens de spreker in de strijd ten onder te gaan. Vooral regel 50 is interessant, omdat de spreker zichzelf daarin vergelijkt met een waterslang die deze groep studenten een dodelijke beet zal toebrengen. Zeker in vergelijking met regel 128 is regel 50 opmerkelijk: *quo hispericum reguloso ictu uiolatur eulog[i]um*. In beide regels is het woord *ictu* 'beet' te vinden, in combinatie met een bijvoeglijk naamwoord dat de giftigheid ervan aanduidt. In regel 128 worden echter niet de studenten verwond door de beet van de slang, maar de *hispericum eulogium* ofwel de Hisperische taal. De nieuwkomer gebruikt de slangmetafoor van zijn tegenspreker dus in zijn voordeel, door te zeggen dat de expert de Hisperische taal met zijn giftige beten – namelijk de fouten waarover in regels 116-132 gesproken wordt – verwondt. Dat is dan ook de reden dat de nieuwkomer in 109 zegt dat er geen Hisperisch Latijn uit de keel van zijn tegenspreker komt: de expert maakt volgens de nieuwkomer zoveel fouten, dat wat hij uitspreekt geen Hisperisch Latijn meer te noemen is. De ware klapper komt echter pas in regel 132, waarin de nieuwkomer de expert uitnodigt om de fout te benoemen in de woorden die de nieuwkomer zojuist gesproken heeft. Deze fout is waarschijnlijk, zoals besproken in hoofdstuk 2, *acyrologia*, maar als de expert de fout niet kan vinden omdat hij denkt dat zijn tegenspreker zojuist foutloos Latijn heeft gesproken, is dat bewijs voor zijn geringe kennis van Hisperisch Latijn – dat het antwoord niet gegeven wordt, zegt wellicht genoeg. Waar de expert in het begin van de speech vol zelfvertrouwen (en overmoed) de nieuwkomer uitnodigde tot een verbaal duel, heeft de nieuwkomer de hiërarchie compleet omgedraaid door hém uit te nodigen om te benoemen waar zijn Latijn tekortschiet.

4. Wat voor een soort tekst is de *Hisperica famina*?

In dit hoofdstuk zal nog wat verder uitgezoomd worden door de HF in zijn geheel te bespreken en te onderzoeken wat voor een soort tekst de HF is. Eerst zal kort worden besproken wat er na de inleiding in de HF gebeurt. Daarna zal op elk van de onderdelen dieper worden ingegaan en zal worden onderzocht hoe de verschillende onderdelen tot elkaar in verhouding staan. Tot slot zal worden besproken welke rol de passage over de twaalf fouten in het geheel inneemt.

Zoals in hoofdstuk 3 besproken is, bevatten de eerste 132 regels van de HF een dialoog tussen een pas aangekomen student en een expert in Hisperisch Latijn – dat hij een expert is, vindt hij althans zelf. De expert daagt de nieuwkomer, die zegt dat hij nog niet zo goed is in Hisperisch Latijn, uit tot een wedstrijd. Vervolgens begint de expert een persoonlijke aanval op zijn tegenspreker, waarna een reeks vergelijkingen en *adynata* volgt, beurtelings door de twee sprekers uitgesproken. In het laatste deel van de dialoog, de passage over de twaalf fouten, spreekt de nieuwkomer de expert, die vindt dat hij het Latijn heel goed beheerst, aan op zijn slechte Latijn.

Na de dialoog volgt de *Lex diei* (regels 133-357), een verhalende tekst over het dagelijks leven van de studenten die in het Ierse klooster studeren. Het is mogelijk dat de verteller in de eerste 132 regels, namelijk de nieuwkomer, dezelfde verteller is als in de *Lex diei*.⁴⁶ De *Lex diei* kan in drie delen worden ingedeeld, namelijk de beschrijving van de ochtend (133-221), de middag (222-302) en de avond (303-333). De *Lex diei* begint met een beschrijving van het opkomen van de zon (133-145), waarna wordt beschreven hoe al het leven wakker wordt (149-191): vogels, vee, schapen, zwijnen, paarden, dolfijnen, boeren en tot slot de studenten, die wakker worden van het lawaai dat de boeren maken. Vervolgens worden de bezigheden van de studenten in de ochtend genoemd, onder andere aankleden, lezen en wassen. Vanaf regel 222 gaat het over de gebeurtenissen in de middag. De studenten hebben honger en gaan op pad om te eten bij de boeren. De gevaren onderweg, het landschap en het interieur van een boerderij worden beschreven. Vanaf regel 303 wordt het avond, en de dieren (311-315) en de boeren (316-318) gaan naar bed. De studenten maken ditmaal gebruik van de gastvrijheid van de inwoners van het dorp, bij wie ze eten en slapen tot de zon weer opkomt.

Na de *Lex diei* volgen tien kortere teksten, essays, die iets vertellen over een bepaald onderwerp: de hemel (358-380), de zee (381-425), vuur (426-451), het veld (452-476), de wind (478-496), zeer vele dingen⁴⁷ (497-512), de boekentas (513-530), het schrijftablet (531-547) en de kapel (548-560). De tiende tekst is een kort gebed (561-570). De essays zijn noch dialogen, zoals regels 1-132, noch verhalend, zoals regels 133-357, maar bieden korte omschrijvingen van de tien

⁴⁶ Gerbrandy (2020), 70.

⁴⁷ De Latijnse titel van de passage is *De plurimis*, letterlijk 'over zeer vele dingen'.

onderwerpen op een manier die lijkt op de *enigmata* 'raadsels' uit insulaire teksten, dat wil zeggen teksten afkomstig uit Ierland of Groot-Brittannië.⁴⁸

Het laatste deel van de HF (regels 571-612) wordt door sommigen bij de tien vorige teksten genomen.⁴⁹ Toch is deze tekst, *De gesta re*, wezenlijk anders dan de voorafgaande tien teksten, omdat hier sprake is van een verhalende tekst, zoals bij de *Lex diei* ook het geval is. *De gesta re* beschrijft hoe een groep struikrovers op de grens met het land van de vijand een everzwijn slachten en dit braden. De bewoners van het vijandige land, die gealarmeerd zijn door de rook, beginnen de grenzen te versterken en bespieden de groep stuikrovers. De struikrovers ontdekken de bewoners van het vijandige land en dit leidt tot een gevecht tussen de twee groepen. De struikrovers winnen en keren triomfantelijk terug naar hun thuisland, met talloze verhalen om thuis te vertellen.

De gesta re

Hoewel *De gesta re* de laatste tekst is van de HF, zal deze als eerst worden besproken, omdat de tekst nauw verwant is met de inleiding. De bespreking van *De gesta re* werpt een licht op de rest van de HF en zorgt voor een makkelijkere duiding van de *Lex diei* en de tien essays. Daarom zal eerst *De gesta re* worden besproken, vervolgens de *Lex diei* en tot slot de tien essays.

Zowel in de inleiding van de HF als in *De gesta re* is er sprake van een aanvaring tussen nieuwkomers en mensen die zich al een tijdje op de plek bevinden waar de nieuwkomers heen gaan. In de inleiding gaat het om een groep nieuwe studenten en ouderejaars, in *De gesta re* om struikrovers en autochtone inwoners van het land. De samenkomst van de twee groepen leidt tot een gevecht, waarin de ouderejaars/autochtonen het onderspit delven.

De gesta re begint met het noemen van de aankomst van de buitenlanders:

Tekst 23

571. Lapsis olim annosae uoraginis stadiis,

572. rutilante foebei orientis aurora,

573. quidam furibundus armatorum †latrunculus,

574. externas inimicosae telluris adiit metas.

571. Ooit, toen competities van de oude draaikolk voorbij waren,

572. toen de dageraad van het Phoebische oosten rood oplichtte,

573. kwam een zekere razende bende gewapende mannen

⁴⁸ Orchard (2000), 12. Voor uitgebreidere informatie over de traditie in Groot-Brittannië en Ierland om *enigmata* te schrijven, zie *Dumbarton Oaks Medieval Library: Orchard, A (2021). 'The Old English and Anglo-Latin Riddle Tradition'*.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Knappe (1994), 145.

574. naar de buitenste grenzen van een vijandig land.

In deze eerste regels wordt gezegd dat lang geleden een groep gewapende mannen de grenzen van een vijandig land naderde. Aan deze eerste paar regels valt meteen een aantal dingen op. Ten eerste wordt de tijd niet in jaren uitgedrukt, maar met het woord *stadiis*. Het gaat dan waarschijnlijk om de metaforische betekenis van *stadium*, namelijk ‘wedstrijd’ of ‘competitie’. Uit het woord *stadiis* blijkt dus onmiddellijk dat in de volgende regels gesproken gaat worden over een wedstrijd. Toch is de woordkeuze vreemd gezien de rest van *De gesta re*, waarin eerder sprake is van een gevecht of een strijd dan een wedstrijd. Een wedstrijd is immers een spel, terwijl een strijd serieuzer is en niet ter vermaak dient. Het kan dan ook niet anders dat de verteller hier teruggrijpt op de inleiding, waarin wel een wedstrijd plaatsvindt, namelijk die tussen de nieuwe student en de expert in Hisperisch Latijn. Verder valt op dat de woorden waarmee de gewapende indringers en de nieuwe studenten worden aangeduid erg op elkaar lijken: vergelijk *furibundus armatorum †latrunculus* (573) en *saeuus a<r>matorum coetus* (13). De woordgroepen zijn op dezelfde manier opgebouwd, namelijk met eerst een bijvoeglijk naamwoord dat de woestheid van de groep aanduidt, vervolgens de genitivus *armatorum* ‘van gewapenden’ en tot slot een zelfstandig naamwoord dat aangeeft dat het om een groep gaat. Waarschijnlijk is het dus zo dat de indringers in *De gesta re* een metafoor zijn voor de groep nieuwkomers in de inleiding.

Ook de wapens waarmee gevochten wordt in de inleiding, komen terug in *De gesta re*. Onderstaande regels komen uit de inleiding, en worden door de expert uitgesproken:

29. Dum **truculenta** me uellicant **spicula**,
 30. protinus uersatilem euagino **spatham**,
 31. quae almas trucidat statuas;
 32. arboream capto iduma **peltam**,
 33. quae carneas cluit tutamine pernas;
 34. **ferralem** uibro **pugionem**,
 35. cuius pitheum assiles macerat rostrum cidones;⁵⁰
29. Terwijl hun **wrede pijlen** mij prikken,
30. trek ik meteen mijn wendbare **zwaard**,
31. dat heilige standbeelden ruïneert;
32. ik neem mijn houten **schild** in de hand,
33. dat mijn vlezige ledematen met bescherming omvat

⁵⁰ Voor de vertaling van *cidones* als ‘boogschutters’, zie Herren (1974), 127.

34. *ik schud mijn ijzeren dolk,*

35. *waarvan de dodelijke punt de aanstormende boogschutters uitput;*

In deze regels zegt de expert dat hij als reactie op de pijlen van zijn tegenstanders zijn zwaard trekt, zichzelf met zijn schild beschermt en zijn dolk gebruikt om zijn tegenstanders uit te putten. Het gaat hier niet om echte wapens, maar de wapens zijn metaforen voor middelen die gebruikt kunnen worden bij een verbaal duel. Het zwaard is een metafoor voor de tong – een *spatha* is een zwaard met twee scherpe zijden en lijkt daarmee op een tong – het houten schild is een schrijftablet en de ijzeren dolk is de metalen *stylus*, waarmee geschreven werd.⁵¹ Op het schild na komen alle wapens terug in *De gesta re* – soms wordt hetzelfde woord gebruikt, soms een synoniem:

Tekst 24

577. *Hinc quidam robustus ferali dolone tyrannus*

578. *hirta crassi terebrauit latera apri,*

579. *iamque roscidum purporeo cruore cadauer*

580. *lato sollerti tractu torsit ceruici,*

581. *vastamque mancipatores trucidant spathis amurcam,*

577. *Toen doorboorde een zekere sterke leider met ijzeren⁵² dolk*

578. *de harige flanken van een dik zwijn,*

579. *en reeds trok hij het bedauwde lichaam met purperrood bloed*

580. *met een bekwame draai af van de brede nek,*

581. *en aangewezen mannen hakten met hun zwaarden een grote olijfbom om,*

In deze regels van *De gesta re* komen het zwaard en de dolk weer terug. Voor het zwaard wordt hetzelfde woord gebruikt (30 *spatham*, 581 *spathis*), maar voor de dolk (34 *pugionem*) wordt een synoniem gebruikt, namelijk *dolone* (570). Wel is het bijvoeglijk naamwoord bij de dolk hetzelfde gebleven: zowel in de inleiding als in *De gesta re* wordt van de dolk gezegd dat hij van ijzer is (34 *ferralem*, 577 *ferali*). Een belangrijk verschil met de inleiding is dat in bovenstaande tekst de indringers, die metafoor zijn voor de nieuwkomers, degenen zijn die het zwaard en de dolk bezitten,

⁵¹ Orchard (2000), 22.

⁵² Een andere mogelijke vertaling van *ferali* is 'woest'; *feralis*, -e zou dan gebruikt worden in plaats van het klassieke *ferus*, -a, -um, maar in de HF krijgen veel bijvoeglijk naamwoorden het suffix -alis, zie Herren (1974), 115. Toch is het iets waarschijnlijker dat met *ferali* wel 'ijzeren' wordt bedoeld, ook al is er sprake van een enkele r: *feralis* betekent namelijk al 'behorend tot de begrafenis'. Er zou dan dus sprake zijn van een homonymie. Verder komt *feralis* elders niet voor in de betekenis van 'woest'. Toch is het vanwege het grillige karakter van de HF niet uitgesloten dat *ferali* een andere betekenis heeft dan 'ijzeren'.

terwijl in de inleiding de expert deze wapens zegt te hebben. Het is echter niet verwonderlijk dat de wapens van eigenaar gewisseld zijn, omdat in de inleiding al bleek dat de nieuwkomer in werkelijkheid veel beter was in Hisperisch Latijn dan de expert (zie hoofdstuk 3).

Nog een ander woord uit de inleiding keert terug in *De gesta re*, namelijk *amurcam* (581) ‘olijfboom’. Dit woord is eerder gebruikt in regel 93, wanneer de nieuwkomer zijn speech vergelijkt met vuur: zoals het vuur de olijfbomen verzengt, zo zal zijn speech de ouderejaars verzengen (zie tekst 19). In *De gesta re* worden de olijfbomen echter eerst omgehakt voordat ze door vuur verbrand worden (regels 583-4) en wel met een van de wapens die de expert in de inleiding nog had. Niet alleen is zijn wapen hem dus afgenomen, ook is het tegen hem gebruikt. Daarbij is het zwaard, een metafoor voor de tong, van alle wapens nog wel het belangrijkste, omdat de sprekers in de HF elkaar proberen af te troeven met hun speeches. Zonder tong is het onmogelijk om te speechen, dus door de expert zijn tong af te nemen, zorgt de nieuwkomer ervoor dat hij niet meer kan praten.

Toch is de strijd niet zomaar gestreden: net zoals de nieuwkomer in de inleiding moeite moet doen om zijn tegenstander klein te krijgen, zo hebben ook de indringers het zwaar te verduren:

Tekst 25

600. Hinc strictam furibundi densant aciem tyranni,

601. ac armifera ferunt in cidones rostra.

602. Alboreum aereo spargitur chimentum sulco,

603. **truces** reciproco libramine penetrant **dolones**,

604. degestaque carneas terebrant **spicula** toles,

600. *Daarop maken de woeste leiders hun slaglinie dicht,*

601. *en keren hun wapendragende gezichten naar de boogschutters.*

602. *Witte steen wordt de in de bronzen vore gestrooid,*

603. **wrede dolken** dringen aan beide kanten met evenveel kracht binnen,

604. *en de eerder genoemde pijlen doorboren vlezige ledematen*

In deze regels wordt beschreven dat de twee groepen tegenover elkaar komen te staan en allebei evenveel geraakt worden door dolksteken en pijlen. De *truculenta spicula* uit regel 29 zijn in deze regels terug te zien, waarbij *truculenta* is omgevormd tot *truces* (van *trux*, *trucis*) en nu een bijvoeglijk naamwoord is bij *dolones*. Met de twee leiders van de groepen worden uiteraard de nieuwkomer en de expert bedoeld, die, net zoals in de inleiding, tegenover elkaar komen te staan. Met de dolken en pijlen die evenveel op elkaar afgevuurd worden, wordt de woordenwisseling vanaf regel 87 bedoeld, waarin de twee sprekers beurtelings met een vergelijking komen om met de ander te spotten (zie hoofdstuk 3). Even gaan ze gelijk op, maar uiteindelijk blijkt de nieuwkomer beter te

zijn dan de expert.

Nog een andere aanwijzing dat de autochtone bewoners uit *De gesta re* gelijk moeten worden gesteld aan de ouderejaars uit de inleiding van de HF, is te vinden in regels 594-5:

Tekst 26

594. *Iamque solitis finalis globi lustrantes anfractibus*

595. *edictum siluestrea prospectant †latrunculum inter robora.*

594. En terwijl ze de bekende paden van het grensland bereizen,

595. bespieden ze de eerder genoemde groep struikrovers tussen de eiken in het bos.

Het gaat hier om het woord *prospectant* ‘bespieden’, dat in een andere vorm in de inleiding terug te vinden is. Regel 4 van de HF luidt: *cum insignis sophiae speculator arcatores* ‘wanneer ik de studenten bespied, opvallend door wijsheid’. *Speculator* en *prospectant* hebben dezelfde werkwoordstam, namelijk *spec-*, en door het herhalen van die stam wordt er een verband gelegd tussen de twee woorden. De gebruikelijke betekenis van *arcatores* is overigens ‘boogschutters’, maar in deze context past de vertaling ‘studenten’ beter.⁵³ Opvallend is dat in regel 35 een synoniem van *arcator* wordt gebruikt, namelijk *cidones*, dat gewoonlijk juist níet de betekenis van ‘boogschutter’ heeft.⁵⁴ In tegenstelling tot regel 4 gaat het in regel 35 wel over een gevecht, maar in plaats van voor *arcator* te kiezen, dat als hoofdbetekenis ‘boogschutter’ heeft, kiest de spreker voor een metoniem, namelijk *cidones*. *Arcator* wordt dan weer wel gebruikt binnen een context die niets met een gevecht te maken lijkt te hebben, maar de zin wordt door dit woord ineens wel binnen een gevechtscontext geplaatst.

Er zijn nog meer overeenkomsten tussen de inleiding en *De gesta re*, maar het is duidelijk dat het eerste en het laatste deel van de HF nauw met elkaar verbonden zijn, zowel op inhoudelijk als op woordniveau. De stijlfiguur ‘ringcompositie’ is van toepassing op de HF: aan het eind van de tekst wordt teruggegrepen op het begin. Samen met de zorgvuldige woordkeuze – de herhalingen woorden, synoniemen en de keuze voor een letterlijke of figuurlijke betekenis – tilt het gebruik van dit stijlfiguur de tekst tot een literair niveau.

⁵³ De letterlijke betekenis van *arcator* is ‘doosdrager’: een *arca* is een doos of kist waar iets in zit. Meestal is de betekenis van *arcator* daarom ‘boogschutter’, vanwege de pijlkoker met pijlen die boogschutter op de rug draagt. *Arcator* kan echter ook in sommige contexten als ‘studenten’ worden opgevat, vanwege de tas met boeken die studenten op hun rug dragen. Zie Herren (1974), 116.

⁵⁴ Met *cidones* wordt het volk van Kreta of de inwoners van de stad Cydonia bedoeld. Deze inwoners stonden bekend als goede boogschutters. Als gevolg daarvan werd het woord *cidon* een metoniem voor *sagittarius* of *arcator* ‘boogschutter’. Zie Herren (1974), 127.

Lex diei

Binnen de HF is eveneens sprake van een ringcompositie, namelijk in de *Lex diei*. Orchard merkt op dat er duidelijke verbale parallellen zijn tussen het begin en het eind van dit deel van de HF. Zoals gezegd bestaat de *Lex diei* uit drie delen, namelijk de beschrijvingen van de ochtend, de middag en de avond. In de eerste regel van elk van de drie delen wordt genoemd waar de zon op dat moment is, en het valt op dat de formulering van regels die de ochtend en de avond aankondigen nagenoeg hetzelfde is, terwijl de beginregel voor de middag afwijkt:

Tekst 27

133. Titaneus olimphium inflammat arotus tabulatum (ochtend)

133. De Titaanse ster ontsteekt de hemelse laag

222. Febeos supernum secat arotus poli centrum (middag)

222. De Phoebische ster snijdt het midden van de hemel

303. Titaneus occidum rutilat arotus pontum (avond)

303. De Titaanse ster maakt de westerlijke zee rood

In regels 133 en 303 wordt het bijvoeglijk naamwoord *titaneus* gebruikt bij *arotus* 'zon', terwijl in regel 222 wordt gekozen voor *febeos*. Ook komt de woordvolgorde bij regels 133 en 303 exact overeen: in beide regels staan eerst twee adjectieven, respectievelijk in de nominativus en de accusativus, vervolgens het werkwoord en tot slot twee substantieven, wederom respectievelijk in de nominativus en de accusativus. Deze structuur (abVAB) wordt wel een gouden vers genoemd, en wordt veel gebruikt in (vroeg)middeleeuwse, insulaire teksten.⁵⁵ De structuur wordt in de gehele HF veel gebruikt, maar niet in regel 222, door de toevoeging van de genitivus *poli*.⁵⁶ De auteur had ervoor kunnen kiezen om in regel 222 dezelfde woordvolgorde aan te houden en het bijvoeglijk naamwoord *titaneus* in plaats van *febeos* te gebruiken, maar door dit niet te doen, benadrukt hij de overeenkomst tussen regel 133 en 303.

Een andere opvallende overeenkomst tussen eerste en de laatste passage van de *Lex diei* is op verbaal en inhoudelijk niveau te vinden. In regels 149-191 wordt namelijk beschreven hoe de dieren en mensen 's ochtends ontwaken, en in regels 310-318 hoe ze gaan slapen. Tussen de twee passages zijn duidelijke verbale parallellen te vinden; hieronder zijn regels 310-318 weergegeven, met daarnaast de regelnummers uit het eerste deel van de *Lex diei* waarin dezelfde woorden worden

⁵⁵ Mayer (2020), 139.

⁵⁶ Voor een uitgebreidere uitleg over de verschillende woordvolgordes in de HF, zie Herren (1974), 15.

gebruikt.⁵⁷ De herhaalde woorden zijn schuingedrukt:

Tekst 28

310. Incalculate <i>pecodum turmae</i>	cf. 182
311. † <i>calastreas meant a[r]geas</i> ,	cf. 155
312. <i>septaque irruunt bouella</i> ,	
313. <i>quadrignonas <oi>idium concilia scandunt aulas</i> ,	cf. 159
314. <i>ad tritas hirti lustrant suistas porci</i> ,	cf. 154
315. <i>ferreos sonipedum fulcris nectunt aurigae sigillos</i> .	cf. 167-9
316. <i>Innumerae agrestrium turmae</i>	cf. 178
317. <i>solitum laborandi eruunt de c<r>uribus nexum</i> ,	cf. 178
318. <i>ac solitis aprici tegminis quiescunt in aulis</i> .	
310. <i>Ontelbaar veel kuddes vee</i>	
311. <i>trekken over de zandige paden</i> ,	
312. <i>en de koeien gaan hun weiden binnen</i> ,	
313. <i>groepen schapen klimmen op vierkante erven</i> ,	
314. <i>de harige zwijnen gaan naar hun veelbezochte zwijnenhoeders</i> ,	
315. <i>de wagenmenners binden ijzeren knobbels aan de benen van de rijpaarden</i>	
316. <i>Ontelbaar veel groepen boeren</i>	
317. <i>werpen hun gebruikelijke plicht om te werken van hun benen af</i> ,	
318. <i>en rusten in hun gebruikelijke huizen met warm dak</i> .	

Niet alleen komen het begin en het eind dus inhoudelijk overeen, ook door het herhalen van woorden worden de twee delen van de *Lex diei* met elkaar verbonden.⁵⁸

Woordecho's bieden dus structuur aan de HF.⁵⁹ Zoals blijkt uit hoofdstuk 3 en uit de bespreking van *De gesta re*, worden de woorden van de expert dikwijls door de nieuwkomer herhaald. Dit herhalen van woorden helpt bij het bepalen welke regels door wie worden uitgesproken, en daarmee bij het structureren van de tekst. Ook in de *Lex diei* lijkt sprake te zijn van een dialoog: mogelijk is de nieuwkomer de verteller van de *Lex diei*, maar de tekst is doorspekt met stukken tekst die door andere personages lijken te worden uitgesproken.⁶⁰ Onderstaande regels zijn een voorbeeld van een passage waarin woordecho's voor structurering van de tekst zorgen, doordat

⁵⁷ Orchard (2000), 11.

⁵⁸ In de *Lex diei* zijn nog veel meer woordherhalingen te vinden die structuur geven aan de tekst. Orchard bespreekt deze woordecho's uitgebreid op pagina's 9-12 van zijn artikel.

⁵⁹ Orchard (2000), 3.

⁶⁰ Gerbrandy (2020), 70.

de eerstejaars met de ouderejaars spot door zijn woorden te herhalen. Regels 197-204 worden uitgesproken door de ouderejaars, regels 205-209 vormen de reactie van de eerstejaars:

Tekst 29

197. Sophicam scemicate coloniam,

198. ac litterales speculamini apices.

199. Nam nulla cerimonicat arcator[i] trophea,

200. si salubrem pectoreo carp<s>erit **soporem** claustro,

201. ni rutilante phoebei orientis ardore,

202. **somniosum** euellerit palpebris **oblectamentum**,

203. tritamque aptauerit lumbis stragulam,

204. lectoralem cudere industriam.

205. Ut quid nos tonitruoso sermonum obruis clangore,

206. et internas loqueloso tumore pertubas aurium cauernas?

207. Totum namque nocturni ligonis lectriceis censuimus stadium excubiis;

208. uos **soporea oblectastis** pernas tabe;

209. ob hoc nunc **somnolentus** nos stigmat tactus.

197. Verzamel je wijze kolonie,

198. en onderzoek je lettertekens.

199. Want een student viert geen enkele triomf,

*200. als hij een gezonde **slaap** uit de diepte van zijn borst heeft getrokken,*

201. en als hij niet, terwijl de glans van het Phoebische oosten rood kleurt,

*202. het **genoegen** van **slaap** uit zijn oogleden zal hebben verwijderd,*

203. en als hij niet het versleten kledingstuk om zijn ledematen zal hebben gedaan,

204. om de leesinspanning te smeden.

205. Waarom overspoel jij ons met een donderend kabaal van woorden,

206. en verstoor jij de binnenste spelonken van onze oren met gezwollen spraak?

207. Want we hebben een heel stadium aan maanlicht besteed aan vlijtige waakzaamheid;

*208. maar jullie hebben je lendenen **genot gebracht** door de corruptie van **slaap**;*

*209. daarom steekt ons nu een **slaperig** gevoel.*

In deze regels geeft de expert de nieuwkomer de opdracht om zich weer op zijn studie te richten, en niet te slapen. Als antwoord geeft de nieuwkomer dat hij moe is omdat hij 's nachts al aan zijn studie zou hebben gezeten, terwijl de expert toen sliep. Net als in de inleiding van de HF herhaalt hij de woorden van de expert: *soporem* (200) komt terug als *soporea* (208), *somniosum* (202) als

somnolentus (209) en *oblectamentum* (202) als *oblectastis* (208).⁶¹ Zoals uit de inleiding van de HF bleek, spot de nieuwkomer met de expert door voortdurend zijn woorden te herhalen. De zorgvuldige woordkeuze van de auteur zorgt er dus niet alleen voor dat de HF gestructureerd kan worden en een literair karakter krijgt, ook maken de woordherhalingen het spottende en ironische karakter van de HF duidelijk. Gerbrandy merkt op dat de hele *Lex diei* een passage van spot is, omdat de studenten de gedurende de dag met alles behalve studeren bezig zijn: ze zwerven vooral rond over het platteland en rusten en eten bij de inwoners van de dorpjes. Er wordt wel gesproken over een groep studenten die bij het klooster blijft om te studeren (213-221), maar wat ze precies doen is geheel onduidelijk. Uit de *Lex diei* blijkt dus helemaal niet dat de studenten onderwijs krijgen.⁶² De verteller, een student uit Groot-Brittannië, levert dus kritiek op de kwaliteit van het onderwijs in Ierland. Dit sluit perfect aan op de inleiding, waarin hij kritiek levert op een van de ouderejaars: deze student beheerst het Latijn zo slecht, omdat zijn opleiding niet deugt.

De tien essays

De tien essays wijken af van de rest van de HF, omdat er geen sprake is van een verhalende tekst of dialoog, zoals in de inleiding, de *Lex diei* en *De gesta re*, maar van negen 'raadseltjes' met verschillende thema's, en van een gebedje.

Over de betekenis en het doel van de tien essays bestaat veel onenigheid. De essays gaan namelijk over uiteenlopende onderwerpen, maar verschaffen nauwelijks nieuwe informatie.⁶³ Eerder bestond het idee dat de essays, of zelfs de hele HF, bedoeld waren als encyclopedie, maar omdat de essays vrijwel inhoudsloos zijn, wordt dit idee al decennialang niet meer onderschreven.⁶⁴ Een volgende interpretatie is dat de essays bedoeld zijn als schooloefeningen, omdat daarbij de inhoud niet zo van belang is, maar de stijl en opbouw: de studenten moeten immers leren hoe ze een gestructureerde tekst moeten schrijven.⁶⁵ Er zijn nog andere redenen om aan te nemen dat de essays schooloefeningen zijn. In de eerste plaats spelen de gebeurtenissen uit de HF zich af in en rond een onderwijsinstituut. Dat de essays schooloefeningen zijn, is dan ook goed mogelijk. Verder eindigen zes van de tien essays op ongeveer dezelfde manier: vergelijk de laatste regels van *De caelo*, *De campo*, *De plurimis*, *De taberna*, *De tabula* en *De oratorio*:

⁶¹ Orchard (2000), 3.

⁶² Gerbrandy (2020), 73.

⁶³ Herren (1974), 13-5.

⁶⁴ Herren heeft het idee verworpen dat de HF als encyclopedie moet worden gezien. Zie Herren (1974), 13.

⁶⁵ Herren (1974), 18-9; Knappe (1994), 145.

Tekst 30

De caelo

379. Innumera caeli cacuminis astant scemata,
380. quae temporeo propiamine explicare non famulor.
*379. Ontelbare formaties staan aan de top van de hemel,
380. die ik niet tracht te beschrijven in de beschikbare tijd.*

De campo

474. Plurifica campaneus nectit scemicamina fundus,
475. quae loquelari tramite haud explicare nitor,
476. ne doctoreas rhetorum grauauerit uena<s>.
*474. De bodem van het land bevat zeer vele formaties,
475. die ik helemaal niet in mijn spreken probeer te beschrijven,
476. opdat het de geleerde vaardigheden van de rhetoren niet ergert.*

De plurimis

509. Innumeri quadrigonas captant scutilibus peltas,
510. ferriales uibrant idumis pugiones,
511. ac altera glomerant plasmanina,
512. quae temporali propiamine non exprimo.
*509. Ontelbare mensen nemen hun vierkante schilden in hun schildhanden,
510. schudden ijzeren dolken in hun handen,
511. en verzamelen andere objecten,
512. die ik niet in de beschikbare tijd kan beschrijven.*

De taberna

529. Caetera non explico famine scemata,
530. ne doctoreis suscitauero fastidium castris.
*529. Ik verklaar niet met spraak de overige objecten.
530. opdat ik geen vermoeidheid in de kampen van de geleerden opwek.*

De tabula

545. Nunc loquelarem celeri flexu retraho tramitem,
546. ne ingeniosas rhetorum grauauero †domescas.
545. Nu trek ik mijn woordenstroom terug in een snelle draaiing

546. *opdat ik niet de ingenieuze redevoeringen van de retoren verstoor.*

De oratorio

559. *Innumera congegat plasmanina,*

560. *quae non loqueloſo explicare famulor turno.*

559. *Ontelbare voorwerpen verbergt [de kapel],*

560. *die ik niet tracht te bespreken in mijn woordenwiel.*

In al deze gevallen wordt, in verschillende formuleringen, het essay afgekapt door te zeggen dat er te weinig tijd is om het onderwerp uitgebreid uit de doeken te doen. In *De caelo* en *De plurimis* zegt de spreker dat hij niet alles kan bespreken in de beschikbare tijd, in *De campo*, *De taberna* en *De tabula* wil de spreker geen ergernis opwekken bij de retoren – met die retoren worden mogelijk de onderwijzers of de gevorderde studenten bedoeld. Typerend voor schooloefeningen is het noemen dat er te weinig tijd is om alles over het onderwerp te noemen.⁶⁶ Als de verteller de bedoeling zou hebben gehad om, eventueel in een versierde stijl, korte stukjes te schrijven over verschillende onderwerpen, was het niet nodig geweest om te zeggen dat hij geen tijd had om alles in detail te beschrijven – hij heeft juist de ruimte om uitgebreid te zijn en die ruimte gebruikt hij bijvoorbeeld ook in de *Lex diei*. Toch moet hij bij de essays ineens bondig zijn, wat erop lijkt te duiden dat er sprake is van schooloefeningen.

Het is dus aannemelijk dat de essays als schooloefeningen bedoeld zijn, maar waarom de essays onderdeel uitmaken van de HF, is niet direct duidelijk. De inleiding, de *Lex diei* en *De gesta re* hebben een spottend karakter: veelal kaatst de nieuwkomer, tevens de verteller, de woorden van de expert op een spottende, na-aperige manier naar hem terug. In de *Lex diei* is eveneens sprake van spot, doordat de studenten allesbehalve met studeren bezig zijn en de verteller daarmee lijkt te zeggen dat het onderwijs niet deugt. De essays daarentegen lijken helemaal geen spot en ironie te bevatten. Toch is het mogelijk dat dit wel het geval is. Gerbrandy beklagt zich al over het gegeven dat veel van zijn voorgangers meenden dat de essays door hun gebrek aan relevante informatie aantoonde dat de auteur van de HF geen grote bedoelingen had met het werk, en dat de HF mede daarom weinig literaire waarde zou hebben.⁶⁷ Toch zou juist het gebrek aan inhoud ons een hint kunnen geven over de aard van de essays. Zoals gezegd levert de verteller in de *Lex diei* kritiek op de kwaliteit van het onderwijs. Het is dan misschien niet verwonderlijk dat de essays, geschreven door studenten, ook niet van hoge kwaliteit zijn. Het kan zijn dat het gebrek aan inhoud inderdaad iets

⁶⁶ Knappe (1994), 145.

⁶⁷ Gerbrandy (2020), 64-5.

zegt over de geringe literaire aspiraties van de auteur, maar het lijkt waarschijnlijker dat de auteur, die heel zorgvuldig zijn woorden kiest, zoals blijkt uit de bespreking van de inleiding, de *Lex diei* en *De gesta re*, opzettelijk de essays niet al te intellectueel laat lijken.

Een ander punt van kritiek is dat de essays min of meer dezelfde structuur volgen en daarom eentonig zijn. Orchard heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de opbouw van de essays en merkt op dat de begin- en eindregels grote overeenkomsten vertonen. De essays beginnen vaak met een vorm van het aanwijzend voornaamwoord *hic*, en eindigen met de 'te weinig tijd'-formule, zoals hierboven besproken.⁶⁸ Dat de essays op dezelfde manier zijn opgebouwd, sluit aan bij het idee dat ze als schooloefeningen bedoeld zijn. Op school leer je immers een bepaalde structuur toe te passen op een tekst, wat handig is als je een beginner bent in het schrijven van essays, maar wel als gevolg heeft dat alle teksten er hetzelfde uitzien en eentonig overkomen. Dit is waarschijnlijk ook de kritiek die de verteller wil leveren op het onderwijs dat hij volgt. Het is bovendien opmerkelijk dat de spreker of sprekers zich meermaals verontschuldigen voor de langdradigheid van de essays.⁶⁹ In *De campo*, *De taberna* en *De tabula* eindigt de spreker met de mededeling dat hij niet de *doctoreas rhetorum uena* (476), de *doctoreis castris* (530) en de *ingeniosas rhetorum tdomescas* (546) nog langer wil kwellen met zijn speech. Mogelijk gebruikt de spreker de aandachtsspanne van zijn toehoorders als excuus om zijn speech af te ronden, maar het kan ook zo zijn dat hij zich bewust is van de langdradigheid en eentonigheid van zijn speech.

Het leuke aan de tien essays is dat ze niet openlijk spotten met het Ierse onderwijs, maar dat ze heel goed serieus op te vatten zijn, namelijk als schooloefeningen die ook als voorbeeld voor een nieuwe tekst gebruikt kunnen worden. Dezelfde structuur komt in bijna alle essays terug en kan dus gemakkelijk overgenomen worden, en omdat er zeer veel gebruik wordt gemaakt van synoniemen, kunnen de essays gebruikt worden voor het leren van (Hisperisch) Latijn.⁷⁰ Knappe beargumenteert zelfs dat de essays bedoeld zijn als voorbeelden van de *descriptio*, een retorische oefening.⁷¹ De essays bieden dus een rijke woordenschat en een nuttige structuur voor het schrijven van een tekst, maar tegelijkertijd levert de auteur met de essays kritiek op het onderwijs, door aan te tonen dat het telkens toepassen van dezelfde trucjes heel saaie essays oplevert. Mede door deze dubbele laag heeft de HF mijns inziens literaire waarde.

De HF wordt vooral gekenmerkt door de vele woordecho's, metaforie, synonymie en de spottende

⁶⁸ Orchard (2000), 12-20.

⁶⁹ Het is niet helemaal duidelijk of de tien essays van de hand van de nieuwkomer zijn, of van een of meerdere andere studenten. In ieder geval laat de auteur, door de essays in de HF op te nemen, zien dat ze een zekere eentonigheid vertonen.

⁷⁰ Herren (1974), 15.

⁷¹ Knappe (1994), 148-51.

ondertoon. Door de woordecho's kan structuur en betekenis gegeven worden aan de tekst, wat goed blijkt uit de inleiding in combinatie met *De gesta re*. Kenmerkend voor de HF is dat de tekst als middel kan worden opgevat om grammatica en retorica te leren – Knappe bespreekt deze functie van de HF uitgebreid in haar artikel – maar ook als middel om te spotten met degenen die het Latijn niet goed beheersen, met ouderejaars die een te hoge dunk van zichzelf hebben en met de tekortkomingen van het onderwijs. Deze dubbele laag in de tekst, samen met de zorgvuldige woordkeuze, rijke metaforie en synonymie, maakt dat de HF een literaire status moet worden toegekend, iets waarvoor pas sinds het begin van de 21^e eeuw gepleit wordt.⁷²

⁷² Orchard is de eerste die de HF als literaire tekst beschouwt. Gerbrandy is de eerste die dieper ingaat op de spottende ondertoon van de HF.

Conclusie

De passage over de twaalf fouten vormt al met al een opvallend onderdeel van de HF. De twaalf fouten zijn waarschijnlijk grotendeels overgenomen uit Donatus' *Ars Maior*, maar ook in mindere mate uit Isidorus' *Etymologiae*.⁷³ Met het noemen van de twaalf fouten wil de eerstejaarsstudent de ouderejaars, die van zichzelf vindt dat hij het Latijn goed beheerst, wijzen op zijn slechte Latijn. Op deze manier spot de eerstejaarsstudent met zijn tegenspreker. Bovendien vraagt hij in de laatste regel van de passage, regel 132, zijn tegenspreker om de fout te zoeken die te vinden is *in hac assertione* 'in deze verklaring' – hiermee bedoelt de eerstejaars waarschijnlijk dat wat hij zojuist heeft gezegd over de twaalf fouten.⁷⁴ Met deze regel spot hij niet alleen met zijn tegenspreker, die het antwoord op de vraag niet kan geven, maar ook met het Hisperisch Latijn. Het meest waarschijnlijke antwoord is immers *acyrologia*, een oneigenlijke manier van spreken, en juist die vreemde manier van spreken is kenmerkend voor het Hisperisch Latijn, met alle Griekse en Hebreeuwse woorden, vreemde woordvormingen en opvallende woordkeuzes.⁷⁵

De passage over de twaalf fouten vormt het laatste deel van de inleiding, en daarmee het laatste deel van de dialoog tussen de expert en de nieuwkomer. Uit de bespreking van de inleiding blijkt duidelijk het spottende karakter van de HF. De eerstejaars neemt voortdurend de ouderejaars op de hak, door zijn eigen woorden tegen hem te gebruiken. De metafoor van de slang uit de passage over de twaalf fouten krijgt zo een extra betekenis. Niet alleen waarschuwt de nieuwkomer de expert voor het gif van de slang, een metafoor voor veelvoorkomende fouten, ook zegt hij indirect dat de expert die fouten zelf maakt, omdat de expert zichzelf eerder in de inleiding tweemaal heeft vergeleken met een slang (regels 49-50 en 98-102). De passage kan dus zowel serieus als spottend gelezen worden: het wijzen op het bestaan van de twaalf fouten kan nuttig zijn voor de tegenspreker of de lezer van de tekst, maar tegelijkertijd spot de eerstejaars met de arrogante ouderejaars.

Het is kenmerkend voor de HF dat er meerdere interpretatiemogelijkheden van de tekst zijn. Ook in de *Lex diei*, de essays en *De gesta re* is hier sprake van. De *Lex diei* kan gelezen worden als verslag van de dagelijkse bezigheden van studenten, maar ook als kritiek op het Ierse onderwijs – de studenten doen gedurende de dag nauwelijks iets aan hun studie. De essays kunnen worden opgevat als retorische oefeningen en als voorbeelden voor het schrijven van een retorische tekst, maar met de essays wordt tegelijkertijd kritiek geuit op de trucjes die in het onderwijs worden aangeleerd om retorische teksten te schrijven, omdat het toepassen van die trucjes vrijwel inhoudsloze en eentonige

⁷³ Knappe (1994), 139.

⁷⁴ Knappe (1994), 157-8.

⁷⁵ Knappe (1994), 159.

essays oplevert. *De gesta re* tot slot kan worden gelezen als verhaal over een struikroversbende die in een ander land aan het plunderen slaat, maar veel aantrekkelijker is het om *De gesta re* te verbinden aan de inleiding – dit is onder andere door de wordecho's mogelijk – en de roversbende als metafoor te nemen voor de groep nieuwkomers en de inwoners van het andere land als metafoor voor de ouderejaars. De dubbele laag in de tekst, de metaforen en de vele wordecho's die in de hele tekst te vinden zijn, maken de HF tot literaire tekst.

De passage over de twaalf fouten past daarmee perfect in de HF: ook deze passage kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden, want de passage maakt de lezer alert op de veelgemaakte fouten in het Latijn, maar drijft tegelijkertijd de spot met degenen die niet op de hoogte zijn van die fouten. De passage is de genadeklap voor de ouderejaars, doordat de metafoor van de slang tegen hem wordt gekeerd en hij zich niet bewust blijkt te zijn van de fouten die hij maakt in het Latijn. Daarnaast wordt in de passage gespot met het Hisperisch Latijn – de HF is afkomstig uit Groot-Brittannië, waar men die vorm van Latijn maar vreemd vond. In de passage wint de eerstejaarsstudent, die naar eigen zeggen het Hisperisch Latijn nog niet beheerst (regel 53-56), de wedstrijd van de ouderejaars, die al jarenlang deze vorm van Latijn gebruikt. De passage spot dus met het Hisperisch Latijn en de sprekers daarvan, en gezien de herkomst van de tekst is het allesbehalve verwonderlijk dat de passage over de twaalf fouten in de HF is opgenomen.

Bibliografie

Bieler, L. (1954). 'Hibernian Latin'. *An Irish Quarterly Review*, 43 (169), 92-95.

Buchelt, L.C. (2018). "'Quos edocetis fastos?": The Hisperica Famina as Productive Reading Guide'. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, 38, 93-125.

Damon, P.W. (1953). 'The Meaning of the Hisperica Famina'. *The American Journal of Philology*, 74(4), 398-406.

Gerbrandy, P. (2020). 'The Hisperica Famina as an Ars Poetica'. *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures*, 4, 59-79.

Herren, M. (1974). *'Hisperica Famina I'*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies: Toronto.

Knappe, G. (1994). 'On Rhetoric and Grammar in the "Hisperica famina"'. *The Journal of Medieval Latin*, 4, 130-162.

Löfstedt, B. (1979). 'Some Linguistic Remarks on Hiberno-Latin'. *Studia Hibernica*, 19, 161-169.

Mayer, K. (2020). 'The Golden Line: Ancient and Medieval Lists of Special Hexameters and Modern Scholarship'. In: C. Lanham (red.), *Latin Grammar and Rhetoric: Classical Theory and Modern Practice* (pp. 139-179). Continuum Press: London.

Orchard, A. (2000). 'The "Hisperica famina" as Literature'. *The Journal of Medieval Latin*, 10, 1-45.

Orchard, A. (2021). *'The Old English and Anglo-Latin Riddle Tradition'*. Dumbarton Oaks Medieval Library. Harvard University Press: Cambridge (MA).